

Богдан Лепкий

ПОЛТАВА¹

ЧАСТИНА ПЕРША

НАД ДЕСНОЮ

— Як бачу, то українським гетьманом краще бути, ніж шведським королем, — сказав не без злоби ексцеленція Піпер, сідаючи на багато різьблену канапу і обкидуючи зором одну з світлиць гетьманського двора в Гірках. — Великі пани отсі гетьмани. Яка мебель, які вигоди, розкіш яка, — тю!

— Дійсно, навіть король не посоромився б такого замку, — завважав Оляф Гермелін, секретар його милості шведського короля, Карла XII.

— А кажуть, що в Батурині в Мазепи ще куди краща палата. Там такі багатства, срібло, хрустали, гобелени, що прямо стій і дивися!

— Хваляться козаки, буцімто в Мазепиних погребях золото в бочках кваситься, як у селян

¹ У повісті хронологічно продовжено оповідь про життя і діяння славетного гетьмана часів Полтавської битви — до і після її завершення.

капуста, а срібло лежить стоплене в кружках, завбільшки млинського каміння, — докинув своє слово Маєрфельт.

— Не говори, товаришу, — перебив йому Гермелін, — а то нашому касієрові слина з рота тече. Його туди пустити б у тії погребі гетьманські, Боже ти мій! Залив би нас не бляшками, личманами, з котрих навіть коні сміються, а ретельними талярами, за котрими нашому братові рівно скучно, як і за дівчатами.

— Дійсно, одного й другого нам сильно бракує, — притакнув граф Реншільд, а його голос був тим разом більше подібний до зітхання, ніж до зневажливого свисту. — Ніяк зрозуміти не можу анімозії ², що анімозії! — прямо якоїсь абомінації ³ нашого наймилостивішого до осіб кращого пола. Хоробрий вояк, і не любить жінок! Це ж прямо не подібне до правди. За якого ж ми тоді чорта б'ємося, за чим ми вганяємо з одного кінця світа в другий, яка нам нагорода за наші труди й невигоди? Чоловік дальше забуде, як дівка виглядає.

² Нехіть.

³ Відраза.

Молодші з лицарів Карла порушилися на софах і фотелях, хто кашельнув, хто підкрутив вуса. Вродливий граф блиснув палкими очима.

— Тут нема чого кашляти. Якщо мене чорт не здмухне, як кістнер ⁴ на престолі свічку, а Бог дозволить дожити хоч би такого поважного віку, як ось наш канцлер, його ексцеленція Піпер, то й я на бездів'я нарікати не стану. Але нині, даруйте, мої панове, нині я отсих аскетичних норівів нашому королеві ніяк простити не можу. Не то панночок до товариства, але навіть маркетанок нас позбавив, і роби тепер, що хоч. Не буду ж я по дорозі хлопських жінок гвавтувати, бо на це мені моя офіцерська честь не дозволяє.

Ексцеленція Піпер сверлував Реншільда своїми хоч полинялими, але все ще доволі пронизливими очима, а його й так поморщене обличчя морщилося ще гірше і дійсно нагадувало порепану шкуру, якою його не раз граф Реншільд прозивав поза очі. До того великі ніздрі роздувалися, немов він моргав ними.

— Ексцеленція Реншільд, — почав, — пардон, граф Реншільд, чи треба, чи не треба, підпускає мені гадючку. Видно, це йому робить якусь окрему

⁴ Паламар.

сатисфакцію ⁵. Не бороню. Але завважати мушу, що не всякому чоловікові влив Господь у жили таку гарячу кров, як його ексцеленції. Не будемо ж тоді ганити нашого найяснішого пана за те, що він за ворогом, а не за спідницями вганяє. До чого кого Господь призначив, те він і робить.

— Я за спідницями не вганяю, — перебив йому піднесеним голосом Реншільд, — але всі панове офіцери одної гадки зі мною, тільки не всі мають відвагу говорити, що думають, а я ані фарисеєм, ані гіпокритом ⁶ не був і не потрібую бути. Я собі можу дозволити на тую розкіш, якою, безперечно, є говорення правди. Я з мадам Кенігсмарк не поступив би був так, як поступив з нею Carolus rex ⁷.

— А як же це поступив з нею наш наймилостивіший і що воно за птиця оця мадам Кенігсмарк? — почувся голос маломовного Норберга.

Реншільд зірвався з місця.

⁵ Задоволення.

⁶ Скритний.

⁷ Король Карл.

— Невже ж ви не чули про графиню Аврору Кенігсмарк?

— Ні, не чув, — відповів спокійно Норберг. — Чи мало я чого не чув, зайнятий безнастанно своїм полком.

— Так послухайте ж ви, дивний чоловіче! Графиня Аврора Кенігсмарк — це була жінка божеської краси, прямо не жінка, а богиня.

— Коханка електра саського ⁸, — докинув, ніби віднехочу, граф Піпер.

— Коханка чи не коханка, але краса. Прямо молися до неї.

— А я не знав, що ексцеленція Реншільд такий побожний, — втрутив Гермелін, звертаючи свій довгий, гострий ніс, як спис, проти Реншільда.

— Прошу мені не перебивати, — кинувся Реншільд. — Я хоч вояк, але люблю салонну поведінку...

А відсапнувши, продовжав:

— І тую-то красавицю, тую богиню вислав був електр саський з оливною гіллячкою миру до нашого короля. Приїхала з дуже поважними листами. Ексцеленція Піпер може потвердити. Він їх читав.

⁸ Електор — той, що вибирає короля і міг бути ним вибраний, один з титулів курфїстів саських.

— Гадаю, — відповів Піпер, — що слова графа Реншільда могого потвердження не потребують.

— Але ж ви ті листи читали, ви балакали з графинею Кенігсмарк.

— Ви також.

— Так тоді бачите.

Гострий ніс Гермеліна повернувся вліво і, ніби рогачка в воздуху, повис між двома суперниками.

— Як бачу, то оба панове молилися до цієї богині.

— Щось також! — спротивився Піпер.

— Я вже раз просив пана секретаря не перебивати мені! — гарячився Реншільд.

— *Pax vobiscum!*⁹ — мирив їх Норберг. — Продовжайте, ексцеленціє, оповідання про прегарну даму. Не можемо її мати між собою, так най хоч почуємо про неї.

Реншільд став перед Норбергом, заложив ліву руку в кишеньу, а правою жестикулюючи, говорив:

— Отже, тая прегарна дама, вислана для мирових переговорів, а властиво, щоб миролюбиво настроїти короля...

⁹ Мир вам! (латин.)

— Щоб соблазнити його, — втрутив Піпер, але Реншільд пустив це слово мимоходом і кінчив:

— Тая дама не удостоїлася навіть оглядати обличчя нашого божеського монарха. Не допомгла їй протекція экс-целенції Піпера.

— Ані ваша, — додав Піпер.

— Ані моя, хоч я не такий всесильний, як ви, — король не допустив її до себе.

— І добре зробив, — завважав Піпер. — Бо хтозна-як на тім вийшла би була Швеція.

— Раз тільки, — продовжав Реншільд, — графиня Кенігсмарк стрінула короля у вузькій вулиці, вискочила з карети і підступила до нього.

— А король? — відізвалося нараз кілька голосів.

— Що король?

— Король усміхнувся тим своїм усміхом, котрий нам боком лізе, зняв капелюх, кивнув головою...

— І що? І що?

— Завернув конем і почвалав даліше... Це була одинока аудієнція, якої удостоїлася в нашого короля найкраща жінка XVIII століття.

На хвилину в гетьманській світлиці зробилося тихо. Тільки поліна сухих дровець тріщали в печі, озарюючи червоними блисками вояцькі постаті лицарів Карла XII.

— Нічого поганого я в тім не бачу, — почав Гермелін наново.

— А невже ж я кажу, що король поступив погано? — поправив його Реншільд. — Я тільки пригадав туя пригоду на доказ, як дивно король Карло відноситься до жінок, не дивно, — можна сказати, ненормально!

— Чого-то ви ще не вигадаєте, екецеленціє, — противився Гермелін. — На мою гадку, пригода з графінею Кенігсмарк служить доказом, що його величність король Карло — чоловік незвичайний, прямо самотній у своїм роді. Вісімнадцятилітнім хлопцем увійшов до воєнного шатра, як затворник до своєї печери і сказав: «*Nic sunt tabernacula mea, hic habitabo in aeternum!*»¹⁰ І додержує слова. Жінок не пускає туди, як не пускають їх козаки на Січ. І пощо б пускати? Щоб позбавили його сил, як Самсона, заволоділи ним, як Цезарем, розжалобили до сліз, як Олександра Великого? Серце нашого короля — це нездобута твердиня, і є тільки одна жінка на світі, котра може увійти до неї.

— Котра? Котра? — спитало кілька голосів нараз.

¹⁰ Тут моя домівка, тут житиму довіку (латин.)

— На ім'я їй Валькіра... 11 — відповів Гермелін.

— А я знаю ще другу, — додав Реншільд.

— Кажіть!

— Смерть, — сказав, неначе свиснув, Реншільд, і в гетьманській світлиці знову зробилося тихо.

Дивно, як привикли були до того слова лицарі Карла XII, і як все ж таки немило вразило воно їх, вилітаючи з рум'яних уст ексцеленції Реншільда.

— Ексцеленція граф Реншільд, — почав по хвилині задуми Гермелін, — нічо нового нам не сказав.

— *Nihil novi sub soli* 12, — боронився Реншільд.

— Всі ми скорше чи пізніше матимемо честь повівати цю небажану гостю. В тім тільки річ, як ми привітаємо її. Гадаю, що *Carolus rex* вийде їй назустріч, як ніхто другий у світі. «Ти перша жінка, котрої силі піддаюся», — скаже він. А вона пригорне його до себе і відповість: «Ти перший мужчина, якому я на голову складаю такий лицарський вінець».

11 Північна богиня, що веде героя на місце вічного щастя.

12 Немає нічого нового на світі (латин.)

— І що ж нам з того? Що з того Швеції і цілій Європі? Найкраща смерть не варта поганого життя!

— *De gustibus non est disputandum* 13.

Огонь на мармуровім коминку блиснув сильніше, і дровця стали тріщати з якоюсь несамовитою силою, ніби притакували словам королівського секретаря, а його ніс ще гірше загострився, як загострюється звичайно в мерця.

Хто глянув у вікна, мимохіть погадав собі, що до кожної шибки прилипала душа котрогось з тих численних товаришів, що полягли в останніх боях, такими дивовижними взорами розмалював був ті шибки незвичайно сильний мороз.

Нараз ексцеленція Піпер плеснув у долоні, і на порозі появився гетьманський підчаший.

— Чи ви загрили вже те вино, яке його величність князь гетьман Мазепа вселаскавіше зволив призначити на покріплення наших надміру виснажених сил?

Підчаший здвигнув раменами і всміхнувся так, як лиш старі панські слуги вміють сміятися, усміхом, в котрім було і виправдання, і жаль, і просьба о вибачення... Не зрозумів.

Піпер звернувся до одного з офіцерів, який доволі добре вмів по-українськи:

13 Про смаки не сперечаються (латин.)

— Прошу йому повторити моє питання!

— Його величність князь-гетьман? — промимрив здивовано підчаший, але зараз-таки поправився й відповів, що вино з корінням вже давно гаряче, тільки він не смів вносити його, щоб не турбувати їх милостей панів.

— Але ж, ради Бога, подавай його скоріш, а то ще, чого доброго, простудиться або й вивітріє, — говорив Реншільд, затираючи руки. А звертаючися до товариства, жартував: — Як нема жінок, так хоч доброго вина нап'ємося, бо тут, нема що й казати, і вариво, і питво гарне. Я вже давно не їв і не пив так добре, як у гостині його величності князя-гетьмана... Чи добре я повторив цей титул, ексцеленціє Піпер?

— Як не мож лучче.

— А відколи ж то Мазепа став князем?

— Віднині.

— Як же це?

— Розкажу вам пізніше, бо ось і служачий з вазою надходить. Чарок теж не забув. І не маленькі собі. Так наливайте ж, панове, ті чарки, щоб не турбувати старого, а ви, *domine*¹⁴, йдіть собі восвояси.

¹⁴ Добродій, пан (латин.)

Підчаший подався за двері, лицарство кинулося до вина.

— Вип'ємо, — почав Піпер, — за здоровля того, що не любить жінок, а любить тільки славу й нас до такої любові заправити хоче.

— *Vivat Carolus rex!* ¹⁵ — відповіли гуртом, як один чоловік.

— Але ж бо добре вино!

— Краще від нашого тонкого пива.

— І від тих квасків, що ми жльопали по дорозі.

— І від води, котру трупами чути.

— Панове, не обиджайте божеського нектару, порівнюючи його з труповонним питвом.

— А тепер налиймо собі, — почав Піпер наново, — по другій чарці і випиймо за здоровля хазяїна цього двора його величності князя Мазепи.

І тую чарку вихилило товариство до самого дна, але мало котрий вспів її покласти на своє місце, на великий срібний піднос кругом такої ж вази. Очі їм побараніли, брови попідлазили вгору, уста всміхалися глупо. Кождий рад був як-найскорше дохопитися свого місця, бо стіни стали крутитися, а вікна танцювали.

¹⁵ Віват королю Карлу! (латин.)

Тільки ексцеленція Піпер, що мав за собою довголітній досвід і тому наливав собі чарку до половини вінців, стояв посеред світлиці і реготався.

— А що, панове! Кажете, Піпер старий, Піпер нікуди не годиться, — а дивіть, хто з вас так кріпко тримається, як він? Отже, треба вам знати, що до доброго вина, так само, як до гарної дівчини, не треба братися нагло, а лиш поволеньки, по субтельному ¹⁶ шлючкові тягнути цей нектар. Потрошки, але довго. От бачите, я собі ще й третю чарку наллю і вихилю її на добрий успіх нашого дальшого походу *ad maiorem gloriam* ¹⁷ нас усіх, а ексцеленції графа Реншільда зокрема.

— Наш канцлер, — відповів Реншільд, — гадає, що мені гетьманський трунок у голові пішов, так нібито я зроду доброго вина не бачив. Куди там! Я ще й четверту чарку за обшивку не виллю, тільки пити не хочу, більше афекту ¹⁸ почуваючи до жінок, ніж до чарок.

Щоб дати доказ своєї тверезості, він встав і перейшов світлицю від дверей до дверей, щоправда,

¹⁶ Ніжний (латин.)

¹⁷ На більшу славу (латин.)

¹⁸ Замилування.

по лінії доволі прямій, наступаючи тільки на ноги одному товаришеві, котрий їх дуже далеко витягнув був перед себе.

— Ексцеленція Піпер, — почав, стаючи перед канцлером, — обіцяв нам сказати, відколи-то гетьман став князем.

— Віднині, панове, віднині, — почав Піпер. — Це вже не є ніякий секрет, можу вам зрадити тайну. Саме тепер, як ми тут ведемо інтересний дискурс ¹⁹, його милість Carolus rex і його величність гетьман Мазепа підписують угоду, силою котрої, між іншим, гетьман стає князем і сувереном ²⁰ незалежної держави. Є ще тільки один невирішений пункт, а саме, хто з них на час війни буде верховним вождем над союзними арміями на Україні, але гадаю, що й на тому пункті вони погодяться, бо гетьман привів багато менше війська, ніж король і ексцеленція Реншільд сподівалися.

— Це вже моє діло, чого я сподівався, — перебив канцлерові Реншільд, — але пощо ви, пане канцлере, згодні на те, щоби гетьмана робити

¹⁹ Розмова.

²⁰ Зверхник, керівник.

князем, того я ніяк не розумію. Досить нам одного суверена, а то двом богам кланятися...

— Річ до зрозуміння легка, — відповів канцлер, — бо наш наймилостивіший пан волить і *viraginem* ²¹, волить Мазепу, ніж графиню Кенігсмарк. А князем зробили ми Мазепу тому, бо супротивна сторона хотіла його зробити цісарським герцогом. Я зі свого боку ніяк не розберу, чому то ексцеленція граф Реншільд недавно тому дораджував королеві йти на Україну, а не на Москву, а тепер зраджує нехить до тої ж України.

— Я? До України?

— Вношу це з вашого вислову про її гетьмана.

— Ви зле вносите, ексцеленціє Піпер. На Україну я тому радив іти, бо в Московщині ми були б виздыхали дорешти. Хіба ви не знаєте, що цар велів зерно закопувати в землю, а траву й цілі села палив, щоб шведська армія проходила крізь пустиню. Хоч мені дійсно скучилося за жінками, то однак прошу не гадати собі, що я спішився до гарних українок, а міркую собі також, що й наш король так само не спішився до цікавого й дотепного гетьмана Мазепи, лиш повів нас на Україну прямо тому, щоб нашу армію від голодової смерті і від неминучої загибелі врятувати.

²¹ Жінка з вдачею мужчини.

— І врятував... — доповів, похитуючи головою, Піпер.

— Не забувайте, ексцеленціє, — говорив даліше Реншільд, — що король з-під Могилева рушив був все ж таки в напрямі Москви і що в тім напрямі йшли ми, наскільки собі пригадую, більше, ніж місяць. Щолиш у Млиновичах довідавшись, що Мстиславль спалений царем до остатка і що москалі й даліше хочуть свій край палити перед нами, король і рішився повернути на Україну, себто на полудне. Отже, бачите, що він у Могилеві моєї ради не послухав, як взагалі не слухає нікого, лиш своїм розумом робить, що йому й нам все виходить на пожиток.

— Коли б всякого слухав, то не зайшов би далеко.

— Але ж бо ми з вами, пане канцлере, не «всякі», а є ще й другі з каролівців, котрих послухати можна, а може, й треба.

— Скажіть це королеві, не мені, ексцеленціє Реншільд, — відповів Піпер і зморщив лице, немов його постягав на шнурочок. Розмова прибирала характер суперечки. Реншільд запалювався і підносив голос так, що навіть ті з товариства, які під впливом гетьманського вина стали були засипляти, будилися і встрявали в дискурс.

Вони пригадували собі, як цілими днями й ночами поспішали, лишаючи за собою множество

людських і кінських трупів по багновищах і по бездорожних просторах. Бігли до якогось еела, сподіючись захоявля тут дещо харчів для себе і паші для коней, і нім дійшли, село розвіялося перед ними в дамах, як оаза в фата-моргані серед Сахари. Пригадували собі, як цілі відділи кінниці перетворювалися в піхоту, бо коні гибли в тих одчайдушних перегонах з москалями. Хтось згадав про страхітний похід між Сожею та Іпуттю, і важке зітхання добулося із не одних хоробрих грудей. Голодні, обдерті, босі шведи з незагоєними ранами, з покаліченими руками й ногами мусіли рубати дерева перед собою, щоб здобути прохід. Спішилися, годі було як слід уважати, і падучі дерева торошили наїжджаючі вози і придавлювали людей. Виголоджені й знесилені коні не могли ніг за собою тягнути, а не то возів, падали і загачували прохід. Спинився таким чином один віз, ставала ціла валка, і над'їжджаючому відділові доводилося обходити цю перешкоду, причому чимало піших і кінних топилося в бездонних баюрах і лісових тепличинах ²². Вояки лаялися, кричали і з прокльонами на устах конали в тій непрохідній пущі. Недавно, бо ще лиш тиждень тому, прийшлося ночувати в лісі, серед морозу, без огню,

²² Багно, що не замерзає.

бо дрова були, як кість, і огонь їх не брався. Зате вітер палив шведів і прошибав їх аж до костей, так що не один тоді душу Богові віддав.

— А не один віддасть ще, — кінчив ті нарікання Маєрфельт, — бо що було, те ми вже знаємо, а що нас дальше в тому поході жде, того ніхто передбачити не може. І пощо те все? Невже ж справді на те, щоб, як сказав пан секретар Гермелін, щоб непрохана смерть могла колись на голову нашого короля вложити такий вінець, якого не вклала ще жадному лицареві на світі?

— Щоб могла, — докинув Реншільд, — подякувати йому за те, що післав у ті зимні обійми стільки молодих, хоробрих душ, скільки не післав їй ні один з дотеперішніх вождів і завойовників світа. О, насититься вона трупами шведів на довгі й довгі часи, і мине не одно десятиліття, а вона, мов насичений смок, лежатиме спокійно. І зацвінуть тоді краї, розживуться народи, але що станеться з нашою безталанною Швецією, про те я навіть думати не хочу.

— Найкраще, коли вояк не думає, лиш слухає вождя, — сказав граф Піпер і пустив свої пальці млинцем.

Реншільд скипів:

— Авжеж! Думання треба лишити вам, політикам і дипломатам, бо ви другої роботи на тилах армії не маєте. Наша річ — кров свою

пролити, а ви проливаєте чорнило; ми мечем, а ви язиками воюєте.

— Чого не зробить меч, те іноді мусить зробити перо, — відповів спокійно Піпер, — але чого ви, ексцеленціє, пане графе Реншільд, кидаєтеся на мене, того я ніяк не розумію. Я ж вам не попроганяв дівок з табору і не боронив королеві, щоби вас замість Мазепи зробив князем; дійсно, не знаю звідки гнів? Я до того причини не подав.

— Не смійте обиджати мене!

— Не обиджую нікого, а говорити маємо рівне право. Вам жаль тих кількох коней, що згибли в лісах між Іпуттю і Сожею, а я ніяк не можу забути хороброго Левенгавпта і його знаменитої армії, так безмилосердно й безпощадно лишеної на поталу судьби, на те, щоб цар Петро міг похвалитися побідою над найхоробрішим генералом короля Карла.

— Над найхоробрішим генералом! — крикнув, ніби свиснув, Реншільд і прискочив до Піпера. — Скажете, може, що це моя інтрига, що я із зависті довів до того, щоб знівечити небезпечного суперника, скажете, бо чого то ви не спосібні сказати, ви старий... — і віддалення між двома ексцеленціями зменшилося до тої границі, поза котрою нема вже місця для слів.

Але в цей мент відчинилися двері від сусідньої світлиці, показався високий білий лоб,

окрилений двома жмутками неслухняного волосся, засинів споловілий каптан з мосяжними гудзиками, заскрипіли високі, сильно в колінах вим'яті чоботи, і котрийсь з офіцерів крикнув: «Його величність король!»

Всі зірвалися на рівні ноги. Реншільд відскочив від Піпера, ніби грім ясний вдарив поміж них.

А король наблизився на середину гетьманської світлиці і, всміхаючися своєю загадочною усмішкою, кланявся кожному з своїх лицарів зокрема.

— Панове ще не сплять? — питався, ніби їх ножами колов. А побачивши порожню вазу і срібні чарки кругом неї, відвернувся: — Добраніч панам!

Сказав і вийшов.

II

— Так оце ми за Божою допомогою наш договір з королем Карлом заключили, — сказав гетьман, потираючи чоло рукою. — Що ж ти на це, Андрію?

Войнаровський просяв.

— Невже це правда, милосте ваша?

— Якраз перед хвилиною сфіналізували 23 ми його. Завтра перепише Гермелін начисто, а Піпер покладе своє ім'я і почепить печать завісісту 24.

Гетьман встав і випрямився, аж кості затріщали.

— Немало я всякого добра залишу своїм наслідникам, але цей лист пергаменту дорожчий буде від усього. Легую 25 ним волю й незалежність української держави.

— Вітаю вас, дядьку, з отсим подвигом і бажаю йому більшої сили й довговічності від князівства, добутого Виговським і Юрасем.

Кажучи це, припав до гетьманської руки.

Гетьман пригорнув його до себе.

— Ти один, з котрим можу щиро поділитися отсею новиною.

А зітхаючи глибоко, додав:

— Є ще й друга душа, гідна такої вісті, але де вона нині? Тут чи там? — і підвів очі до неба.

23 Закінчили.

24 Печатка, звисаюча на шнурку.

25 Легую — записую легатом.

— Возложім упованіє наше на Бога, — він-бо приют і зашита наша, — промовив Войнаровський. — Господь не оставить Мотрі Василівної на поталу судьби, бо чим же вона прогрішилася перед Богом?

— А чим же прогрішилися ті тисячі жінок і дітей українських, над котрими знущається ворог?

— Де дрова рубають, там тріски падуть, — відповів Войнаровський. — А що рубач вельми сильний, так і трісок відскакує багато.

— Гоненіє від фараонового гірше.

— Антихристове гоненіє, милосте ваша.

Замовкли. Чути було, як кругом перекликувалися варти. Наближалася північ, година духів, котрої гетьман не любив і радо пересиджував її на розмові з близькими собі людьми.

— Глупа ніч? Годинники стануть дванадцятку дзвонити, довго й скучно. Чому б не зготовити такого, щоб промовчував північ?

А подумавши хвилину, кинув питання:

— А може, це, Андрію, моя дванадцята година надходить?

Войнаровському зробилося моторошно.

— Оставмо нині такі гадки, ваша милосте княжа.

— Правда твоя. Нині нам радше годилося б у церкві молебен відслужити і, цілуючи святе

Євангеліє, казати: «Нині отпускаєши раба твого, Владико, по глаголу твоєму со миром».

Варти кричали голосніше. Гармидер цей, видимо, нервував Мазепу. Войнаровський заспокоював його:

— Горлаї і бешкетники всілякі з нашого війська і з шведської армії дужаються, як звірі, що стрінулися знічев'я... Побудуть разом і привикнуть. Тепер у нас нема години, щоб не було якоїсь приключки в таборі.

Гетьман ходив, заткнувши руки за пояс. Мав на собі жупан темної краски і пояс чорний, злегка тільки золотом перетиканий. Не вбирав святочного вбрання, щоб не відбивати від полинялого королівського каптана.

Нараз зупинився перед Войнаровським.

— Але ти, синку, князем не величай мене. Не для себе я цього титулу багну, а для України і для наслідників своїх. Може, вони його більше шанувати стануть, бо гетьманський титул забруджено та заплямовано, аж соромно його носити. І Юрась гетьман, і Цецюра, і Брюховецький, і Безпалий, і Суховій, і чортзна-хто. Як не справжній, так наказний, як не наказний, так напольний ²⁶. Куди каменем не кинь, а в гетьмана попадеш. Багато їх було, лиш України нема.

²⁶ Як гетьман з поля битви відходив, то передавав булаву

— Великі гріхи наші, — потішав гетьмана Войнаровський, — але ж і спокутували ми їх тяжко.

— Спокутували? Я тій покуті ще кінця не бачу. Може, вона щолиш тепер пічнеться. Цар Петро від своїх попередників лютіший і сильніший. Якщо Господь не пособить нам подужати гаспида цього, так він лютуватиме жорстоко.

— Антихрист!

— Невже ж ти віриш тим вигадкам чернечим? Чоловік він такий, як і ми з тобою, тільки великої сили і ще більшої злості. Опутаний не чортом, а ідеєю своєю. Ріки крові пролле, трупами землю вкриє, всякий гріх на свою совість прийме і до ідеї кризь пекло помандрує. Він знає, чого хоче. А ми не знали і — не хочемо знати. Безталанний ми народ, мій сину.

— Товпа, котра нічого знати не бажає. — І Войнаровського сонно-мрійливі очі розгорілися злістю.

— Нема народу без товпи, мій сину. Товпа — це стихія» це сила. Її до рук прибрати і повести треба. А того куншту, крім батька Богдана, не вмів ніхто. Не доросли... Не знаю трагічнішої книжки від історії нашого народу. І подумай за останню половину віку був я не видцем, а учасником трагедії

тієї. І не раз нарікаю на Бога, що дав мені таку пам'ять тривалу, бо не одно хотів би я забути і — не можу. Багато забути, а зятямити лиш дещо. Така сила в нас злого. А доброго так мало. Возьми лиш сім'ю Богдана Хмельницького. Гетьманич Тимош мачуху свою на воротах повісив, а це ж була та прегарна, степова Єлена, за котру, як колись за грецьку Єлену, велика війна знялася. А що ж з його вдовою, з Домною Тимошихою, зробили? Багата, прегарна, добра, тиха, що вона завинила, що терпіла так важко? Аж біснுவатий Дрозденко доїхав їй кінця, щоб пограбувати оці казкові скарби, за які стільки сліз полилося, і змарнувати їх, віддавши на схованку якомусь Константому. Чортзна-що таке! А Богданові доньки? Катерина, *primo voto* ²⁷ Данилиха Виговська, *secundo voto* ²⁸ Тетериха, дожила до трагічної смерті свого першого чоловіка і сумної другого мужа. Про молодшу її сестру, полковницю Нечаїху, розказують, що коли їй тіло замученого мужа привезли, з розпуки голову об домовину розбила. Чи правда це, не знаю, але з тої пори тихо про неї, як тихою і сердечною продовж свого короткого життя була ця гарна доня

²⁷ По першому чоловікові (латин.)

²⁸ По другому чоловікові (латин.)

великого гетьмана Богдана. А Юрась Хмельниченко? Соромом палають лица, скільки разів згадаю, як він на Оруна напав, його жінку вбив, гаремок розігнав, маєток розграбив і за це перед судом на лядським ринку в Кам'янці ставав... І вийшло з товпи двох катюгів, скрутили Хмельниченкові руки, закинули петлю на шию і відвели геть... Ах, багато, багато, мій сину, хотів би я нині забути, та ніяк не можу. Мов на злість, і смерть Виговського, і кінець Брюховецького, і ціла наша руїна встає переді мною і кличе: «Спасай!»... А куди ж мені спасати наш народ перед отсим хитанням безнастанним, як же мені вгасити цей пожар, що горить віками, яким чудом зачинити цю гидку людобойню? Іншого шляху я не бачив, крім цього, на який отес ступаю... Кажеш, радуватися нам нині треба б, — а я радості в серці моїм не чую, бо я тут, а народ мій там, а поміж нами розливиста Десна. Чую його зойки, чую слізні прохання, кличуть мене, а я знову коневі прив'язаний до хребта, тільки це іншої породи кінь... Не знаєш ти болю мого, мій сину!

І гетьман вхопив свою голову в руки і стискав її пальцями, як кліщами. Безмовно й безрадно, тільки з великим спочутям у серці дивився Войнаровський на муку свого дядька.

— Навіть Батуринові я на відбій поспішати не можу. Скільки війська в мене? Сміх сказати! З чим

я проти царя піду? Тисячі дві-три, і вони — непевні, і вони Бог вість які задуми криють у своїх серцях. Спутав мене цей лист паперу, який ми підписали з Карлом, а інакше бути не може. Куди він — туди й мені тепер, одна нам перемога або один погром. Лиш він молодший, а я?

І гетьман знову похилив голову на стіл і руками стиснув її кріпко-кріпко, ніби боявся, щоб гадки не розсадили тієї бідної голови.

— Чому я не молодший нині, чому я не молодший! — нарікав. — Тільки ще діла переді мною, стільки діла! Хто довершить його, як мене не стане, а чую, що почислені години мої!

Войнаровський не бачив ще дядька в такому схвилюванні, як нині. Прямо зжахнувся: що сталося з ним? Невже ж переговори з королем Карлом не пішли так гладко, як бажав? Невже ж не видержують нерви, шарпані протягом п'ятдесяти літ, і розстроюються, лускають, рвуться, як струни на бандурі під надто сильними ударами руки? Він же звичайно такий зрівноважений, спокійний, що навіть найближчі не відають тайників його великої душі...

Несміливо приступив небіж до дядька.

— Милосте ваша, не турбуйте себе. Дасть Бог, діло повернеться на добре. Хто більше міг зробити, як ви? А що ваші люди не розуміють того, це їх вина. Вина товпи, що бунтується безнастанно,

вимагає для себе прав, яких ні один народ не має, хоче волі, а не бажає ладу. Як солом'яний огонь займається й гасне, а тоді ще й провідників ворогам видає, буцімто вони тую пожежу роздули. Опріч одного гетьмана Богдана, всі наші вожді, правителі, провідники і ватажки впали жертвою безтямної товпи.

— І моя пісня не скінчиться бадьорим акордом, — почав, змінюючи свій голос, гетьман. — Га, що робить! А все ж таки — я її доспіваю до останньої стрічки. Досить вже тих недоспіваних пісень, недомовлених слів і невіршених боїв. Або пан, або пропав! Піду на перебій. Хай я побіджу побідою з-за гробу, але перемога моя! Зроблю товпу народом і приневолю цей народ бажати справжньої волі і справжньої слави, так мені, Боже, допоможи і ти, свята Пречиста! — Підвів очі на небо і тривав, ніби в захопленню несамовитім.

Войнаровський не смів глянути на нього, — боявся стати поміж гетьманом і Богом, ніби винуватим почував себе, що зробився поневільним свідком цього прикрого моменту. Аж таборовий гук наблизився до гетьманської палати, ріс, як рев моря, чути було поодинокі людські голоси:

— Стривай!

— Ти хто такий?

— Пусти!

— Стій, бо стріляю!

Войнаровський вискочив на ганок. Зимном повіяло по світлиці, як вітрила, понадувалися й зашелестіли занавіси при вікнах і при дверях.

На порозі появилася Чуйкевич.

— Ясновельможний пане гетьмане, — почав дрижучим голосом, — прощення прошу, що смію турбувати милість вашу в таку пізню годину!

— Що такого? Кажі!

Чуйкевич зубами дзвонив, не міг промовити слова.

— Не хвилюйся, кажи-бо!

— Козаки втікають з обозу, — промовив гетьманський канцелярист і підпер собою стіну, щоб не впасти.

По обличчю гетьмана перебігло сто гадок, чоло то морщилося, то випогоджувалося, як морське плесо.

Нараз він махнув рукою.

— Сідай і заспокійся! — промовив своїм звичайним голосом, ніби він зроду ніякої тривоги не знав. — Як, кажеш, утікають?

— Зразу викрадалися одинцем, а тепер отес задержали ми цілу купу. Кидають зброю і женуть навмання, мов серед бойової тривоги.

— Куди біжать? — спитав тим самим голосом гетьман.

— На північ і над Десну.

— Дурні! На півночі цар, а на Десні лід ще не окреп, ще хрусткий, не перейдуть. — А подумавши хвилину, спитав: — Що робить обозний з утікачами?

— Отсих останніх успів до чепеля 29 розоружити і вірною сотнею їх обставив. Безкарно пустити годі. За ними другі підуть, останемо вождями без війська.

Гетьман гірко всміхнувся, поклепав Чуйкевича по плечах і промовив:

— В гарячій воді купали тебе, козаче. Колись ти гульвісів обласкавив і, обдарувавши, відпустив, а ниви гадаєш розстрілювати людей, чи як?

Чуйкевич збентежився. Пригадав собі Бахмач, Мотрю, себе, і — обіймив гетьмана за коліна.

— Бо тамто безталанники були, гевали всілякі, а це — козаки, регулярне військо його милості пана гетьмана.

— Правда твоя; так що ж? Прошеним конем не доробишся... Орлик є?

— Є, милосте ваша.

— І ти завтра будеш?

— Куди ж би я пішов від рейментаря 30
мояго?

— Додай ще нас двох, себто мене і
Войнаровського, і хіба ж тобі мало?

...І гетьманські уста всміхнулися гірко:

— Якраз досить, щоб про нас люди не забули.
Краще з малим гуртом смерть, ніж з великою
громадою сором. Андрію, кажи мені подати шубу!

Войнаровський приніс гетьманові соболі з
чорним верхом і таку саму шапку без пер. Гетьман
накинув на себе.

— Підемо!

Почесна шведська варта біля дверей і біля
воріт в огороді віддавала їм честь.

— Непотрібно мерзнуть бідні люди, — казав
гетьман, минаючи їх скорою ходою. Сап'янці
скрипіли на свіжій снігу, місяць визирав з-поза
хмар, ясно було й тихо.

— Тишина перед бурею, — промовив гетьман,
ніби про себе.

— Гарна ніч, видна — втікати погано. Дурні!
Перед своєю долею не втече ніхто.

Вийшли на майдан і побачили купу людей,
окружену козаками з мушкетами в руках.

В козлах зложені стояли аркибузи, булдимки, гвинтівки, пістолі купою лежали, так само й шаблі, ятагани, і всілякої форми ножі. Гетьманова кармазинова похідна палатка, зеленою адамашкою підбита, розірвана на кілька частин, лежала на снігу.

Гетьман глянув і похитав головою.

— Теж бранці, — промовив до Войнаровського, а в голосі його почувалося більше жалю, ніж глуму.

— Не з голими руками втікали, — пояснював Чуйкевич.

— Немало всякого добра відібрали ми їм.

— Не хотіли осоромити мене.

— Як то, милосте ваша?

— А так, щоб не сказав цар, що в мене вояк не доробився нічого... Спасибі хоч за це.

Обійшли кругом майдан. Ні один з утікачів не смів глянути гетьманові в очі. Стояли, понуривши голови додолу, ніби їх пригнітало почуття сорому й вини.

Гетьман спинився якраз там, де місяць висріблював майдан, ніби по снігу розсипав безліч жемчугу і блискучих брильянтів. Його стать зарисовувалася ясно й різко.

— Що ж, синки, зібралися в дорогу? — спитав.

Чуйкевич оторопів. Він дожидався гніву і сварки, гострих, як шабля, слів, а тут таке питання.

— Не дивуюся вам, — звучав той самий різкий, але, здавалося, спокійний голос. — Чого доробитесь в мене? Іван Степанович лиш гетьман, а Петро Алексійович цар. Невже ж раб болій ³¹ свого господина? Так міркували ви, забуваючи, що я поприсяг визволити себе й вас з того рабства.

Втихомирився табір, і кожде гетьманове слово відбивалося далекою луною.

— Гадаєте, побіжу навздогінці за вами? Силою або слізними проханнями вас задержу? Пощо? Вольному воля. Я вас до волі провадив і тепер насилувати не стану.

Винуватці голови звільна підносили вгору, а в їх очах замість отупіння видно було велике здивування.

Гетьман говорив даліше:

— Жаль тільки, що не взяли ви вдовіль провізії і фуражу з собою, бо цар лишає землю за собою, обсмалену, як гиря. Боюся, чи не доведеться вам терпіти в нього більшого недостатку, ніж у мене, та не знаю, чи чужа земля приголубить вас краще своєї.

Вояки, що стояли зразу, як трупи, переступали з ноги на ногу.

Гетьман казав:

— І не добру пору вибрали ви собі, синки, до втеків. Ніч ясна, на кид татарської стріли пізнаєш чоловіка. Як не свої, так чужі переймуть. Боюся, щоб не лишитися вам своїх буйних голів. Краще підіждали би ви до горобиної ночі, до блискавиць або до завірюхи, щоб безпечніш і менше соромно було втікати. Та ще про Десну ви забули, діти. Чи не пересидіти б вам у комишах або в запічках поруйнованих, аж крига водою візьметься. Тоді б ви і перевезлися хто байдаком, хто човном, або копельчаком, чи як там, а так боюсь, щоб леди не заломилися під вагою вашого лицарського завзяття. Заскоро ви тікаєте, дітки, заскоро. Підождіть, аж бої скінчаться, аж дорешти ваших батьків і сестер помордують, тоді ви й знатимете, куди вам тікати, бо нині хто його зна, де життя, а де смерть.

Нараз голос гетьмана змінився. З лагідного зробився грімким, звучав, як боєва команда:

— Кому в дорогу, тому й час! Йдіть собі геть! Зайців на ведмедя не поведу!

Обернувся, обгорнувся шубою і хотів іти. Але козаки обступили його кругом, незважаючи на вартових, що прикладами хотіли їх зганяти докупи. Почувся кашель, несмілі відривані слова, а то й хлипання соромливе — тихе.

Сміливіші тиснулися до його колін.

— Прости нам, батьку, відійми від нас свій гнів, не проганяй!

— Нікого я не жену від себе, — відповів гетьман, — і нікого воловодом не зв'язую з собою. Кому жахливо триматися мене, хай іде. Не гопака, тропака, козака, не вегері ³² веду вас гуляти, чекають нас бої, опресія ³³ велика, ворожа докука з усіх сторін, я не скриваю того перед вами. Сміливих, великодушних, закалених душ мені треба, щоб перетривали те все, не єрепудів ³⁴, не трусів заячесередних. Ось вам віз і перевіз, дітки!

Хтось гетьмана облапав за коліна і цілував краєць його шуби. Гетьман глянув і пізнав сотника-сміхуна, що так весело забавляв колись ціле товариство за бенкетним столом в новому дворі у Кочубея в Ковалівці.

— І ти, Мручко, тут! — промовив до нього гетьман. — Давно ми не бачилися з тобою. Як твоє здоровля, чи милує Господь все таким гумором? Встань, хай подивлюся на тебе.

³² Танець.

³³ Тиск.

³⁴ Малий і грубий чоловік.

Але сотник ніби кліщами тримався гетьманових колін.

— Ясновельможносте ваша, — хлипав, — краще б ти мене по імені назвав, вишкварком, вибрудком, випоротком зінським, мерзотним, ніж маєш по-людському вітати. Не варт я твого доброго слова. Краще б ти мене глемезнув по моїм гемонським черепі своєю булавою, щоб мені гупі поза ухами понабігали, ніж мені маєш словом своїм добрячим моє собаче серце кряти на дві половини. Єрепуд я нікчемний, гевал, хлопище безтяменне, що послухав ще нікчемніших від себе і хотів, як Петро Христа, відречися тебе. Не відганяй мене від парсуни своєї і посилай хоч би й на Бельзевува самого — а піду, так мені, Боже, дай завтра глянути в ясні очі твої, що піду!

Гетьман підняв його і, сіпаючи за золочений гаплик на грудях, казав:

— От і розжалобився! А я собі гадав, що ти веселість сама, сам щирий сміх. Заспокійся і прийди завтра до мене на обід. Рад послухати твоїх фацецій
35 шляхетських.

Сотник знову гепнувся йому до ніг.

— Що ж тепер з нами буде? — питався крізь сльози.

— Що захочете, те й робіть. — А звернувшись до Чуйкевича, приказав: — Варти зняти, виходу з табору не спиняти, — і подався до своїх покоїв.

Куди переходив, на білі сніги падала від нього тінь — велика-велика.

III

— Андрію, глянь, це ж наша Мушка! — казав гетьман до Войнаровського, побачивши між колонами на ганку собаку, що виляла хвостом, то припадаючи до ніг свого пана, то підстрибуючи і скавулячи, більше жалісно якось, ніж весело.

— Мушка з Батурина до нас прибігла, вірна, вірна собака!

І гетьман гладив по голові свою улюблену собаку і жалував, що вона така змізерована, гейби тиждень нічого не їла.

— Як дошка — і ноги скривавлені, і на хребті рана. Мабуть, під кулями втікала. Ой, гаряче, мабуть, у моїм Батурині і на Гончарівці!

— Може, дорогою хто до неї стріляв? — замічав Войнаровський, щоб потішити дядька.

— Хто б там нині кулі збавляв, стріляючи собак, — відповів гетьман з ознакою великої турботи. — В опресії президія моя, мій Батурин, а я тут з королем Карлом пактую...

Мушку забрали до світлиці і дали їй їсти. їла, як з гарячки, а тоді поклалася на коврі біля ніг свого пана, зітхаючи важко, як чоловік.

— Бідна, бідна Мушка, — заспокоював її гетьман. — А чому то ми її в Батурині лишили? Невже ж забули про неї?

— Оценилася якраз тоді і щенят не хотіла лишити.

— Правда, пригадую собі ту трагедію собачу. Вбігла в палату, побачила, що ми збираємося, і не знала, що з собою зробити. Тут вірність своєму панові, а там її діти. Аж материнський інстинкт переміг. Осталася... Багато тепер найвсілякіших трагедій, і не лиш чоловік, але й худобина страждає, навіть лісовий звір. Цілими стадами втікають перед одною армією, поки на другу не попадуть. Вовки, лиси й зайці укупі біжать, забуваючи про свою споконвічну нехоть і ворожнечу.

А по хвилі задуми завважав:

— Аз нами навіть ворог того чуда зробити не може. Він настає, а ми заодно шарпаємо себе. Втратили звіриний інстинкт, а людського розуму ще не набралися. Посполитому чоловікові я й не дивуюся, бо його і справді цькують, як того звіра у лісі, втікає з одних лабет у другі, з-під кнута та під нагайку, аж доведений до краю біситься і кусає, не дивлячись кого. Але ж старшини! Від їх я більше

політичності сподівався, про духовенство й не кажучи. А які вони?

І гетьманові зіниці з жалем глянули на ті суто різьблені, як кам'яниці, кріпко з дуба збудовані данцігські шафи, повні книжок, карт і ритовин, на тії широкі й вигідні пізнь-барокового стилю венецькі фотелі, на дзеркала в золочених рамах, на турецькі коври і французькі гобелени, котрими він, як другі свої двори, так і цей, у Гірках, багато вивінував і з смаком обставив, готуючи, як не для себе, так для своєї родини і для своїх наслідників домівки, гідні володарів самостійної держави.

Треба ж раз опанувати степ і упорядкувати руїну! А хто ж має зробити початок, як не гетьман? За ним підуть полковники, старшини, сіль землі, а там і народ розживеться, засмакує в мирі, добробуті, в свободі та навчиться обороняти їх кріпко й мудро, повсякчасно, а не зривами хвилевими, як розбурхана стихія.

І все те, весь труд життя виставлене було тепер на гаразд; один кид карти і — коли не виграв, так програв. Один кивок злобної руки, і ціла та будівля повалиться, як дімок з карт.

Войнаровський відчував гетьманові думки і не переривав їх зайвими словами. Мовчали, дорисовуючи в уяві ту трагічну картину теперішньої України, котра виринула нараз силою моменту перед ними.

— Так, так. Багато тепер трагедій, Андрію! — почав турботно гетьман. — І навіть матері моєї не пощадив Господь. Ти ж тямиш, що діялося в Києві тоді, як цар велів нову кріпость будувати. Який плач, нарікання, прокльони. Знаю, що й мене не благословили люди, коли їх двори, їх старі сімейні гнізда розмітувано, городи покрито валами, розкішні сади повирубубано, а їх самих, старих городян матері городів наших, попрогонювано безпардонно. А все ж таки не дожидав я того від царя, щоби він матері моїй, ігумені, не дав дожити віку в Вознесенськiм панянськiм монастирi, що був проти самої Печорської Лаври. Викинув її на Подол, на Житнєє торжище, бо на місці Вознесенського монастиря захотілося йому будувати свій воєнний арсенал. Боюсь, чи тая обидлива зневага не прискорила смерті ігумені Магдалини... Так-то вшанував мене наш батюшка цар! — закінчив гетьман, і на устах його появилася гіркий усміх.

Та не на довго, бо його гадки від особистих ураз побігли знову шляхами турбот про народну справу.

— Нема спокою в нас на Україні, а Бог один знає, як я його бажав і як ще тепер бажаю. Не люблю війни, бо це людобойня. А ще в нас, де всі проти всіх воюють.

— Дав би Бог, щоб після теперішньої війни настав тривкий мир, як після великої бурі гарна погода, — зітхав Войнаровський, котрий, хоч і багато молодший від дядька, також не дуже-то любив воєнне діло, а більше смакував у гарному і вигідному життю в часах мира.

— Дав би то Бог, — повторив гетьман, — щоб наш народ, повний буйної сили, ємкий, палкий і вельми даровитий, ступив раз на шлях правильного розвою. Але, мабуть, я цього не доживу, і це мене найгірше болить, мій сину. Зійду до гробу в кервавій кереї, а моїм бажанням було правити більше *clementia et benignitate quam armis* ³⁶. Та Бог не дав.

Сказавши це, потонув у гадках.

І Войнаровський бездумно не сидів, але, мабуть, думки дядька й небожа не одними шляхами блукали. Гетьман, старий і досвідчений муж, мав у душі тую виrozumілість і прощення для хиб і прогріхів одиниць і загалу, яких годі було вимагати від молодого шляхтича-козака, котрий гостро, хоч, може, й справедливо судив людей, недолюблюючи, зокрема, бурливого і своєвільного поспільства. На його то спихав він усю відповідальність за політичні невдачі наші, не добачаючи тих

³⁶ Ласкавістю і добрістю, ніж оружжям (латин.)

безчисленних промахів, сповнюваних вождями й провідниками рухів, бо не розбирався у складному політичному питанню цілої східної Європи. З легким відтінком докору у голосі спитав свого дядька:

— Чому отес, милосте ваша, дозволили ви втікачам безкарно покидати табор? Вони ж присягали вам на вірність, і то не раз! Це ж дезерція, котрій потурати і котру апробувати годі. Вона ж розійдеться по всьому вашому війську, як заразлива недуга.

— Чому? — відповів без сліду гніву і супротивлення гетьман. — Чому я їх пустив? Послухай. Один чужинець продав був римській цісаревій несправедливе дороге каміння. Коли викрилася ошука, цісарева пожалувалася мужеві на втрату, жадаючи суворої кари на шахрая. Присуджено його на смерть під пазурами диких звірів. Цісарева з своїм фравцімером ³⁷ зайняла місце в першій лаві кривавого цирку. Вивели виновника, підняли крату, і замість крово-жадливого тигра вибігла з погребу вівця, котра спокійно приступила до виновника і лагідно дивилася на нього. Розгнівана цісарева побігла до

³⁷ Жінота на дворі пануючого, або вельможі, потім згіржливо про жінку взагалі.

мужа, нарікаючи на афронт ³⁸. Але цар заспокоїв її, кажучи: «Покарали ми його по гадці нашого закону; ошукав він тебе, і ми ошукали його».

Войнаровський не відповів нічого, а гетьман говорив даліше:

— Хто без гріха, хай каменем кине на них. Я не можу. Безталанний Батурин не дозволяє мені. Хіба ж не втікали ми від нього за Десну?

— Це друге діло. Ми перейшли.

— Не в словах річ, а в речі. Цілі покоління навчилися переходити з табору в табір, з держави в державу, з одної протекції під другу, і як же тепер карати синів за те, що їх батьки навчили? Це ж у нас стало не звичкою, а прямо законом. Пригадай собі, що було за Виговського, за Юрася, за Дорошенка. Не так скоро забудеться воно. *Non armis sed dementia et benignitate* рад би я правити своїми людьми, кажу тобі.

— А зрозуміють вони ваші інтенції ³⁹, милосте ваша?

— Це вже не моє діло. Та як воно й не було б, не хочу, щоб Мазепа оставив по собі славу кровожадної людини. — А зітхаючи важко, додав:

³⁸ Зневажлива поведінка.

³⁹ Задум, замір.

— Досить мені смерті Василя Леонтійовича. Багато дав би я за те, щоби він голови своєї не позбувся, і свідком мені Бог, що кров його не на мою совість паде.

— Покійний Василь Леонтійович числив на царську ласку та справедливість.

— І перечеислився, як не один перед ним і, мабуть, не один після його... Але скажи ти мені, Андрію, — перейшов нараз гетьман на іншу тему, — чого це наша собака прибігла за нами?

Войнаровський, не надумуючись, відповів:

— Вірність пригнала її до свого пана.

— Певно, що пси вірніші від деяких людей, бо на те вони пси, а не люди, але як же це сталося, що вона своїх малих щенят лишила?

— Може, хто побив і не мала вже чого в Батурині пильнувати, так до нас прибігла.

— Отес мені якраз і не дає спокою. Побив, кажеш, хтось її щенят. Свої люди цього не зробили. Боюсь, чи там уже не хазяйнує ворог, чи на Гончарівці вже й моїм собакам не роблять кінця. Мовляв, годі по конях, так хоч по оглоблях. Не дістали Мазепу в руки, так знущаються над усім, що було йому близьке й любе, навіть над його собаками!

Мушка, казав би ти розуміла, що про неї мова, піднялася, поклала голову на коліна свого пана і слізно дивилася в його очі, ніби просила чогось. А

побачивши, що пан не слухає її прохання, повернулася до сходу і стала довго й жалісливо вити.

Войнаровському мороз пішов по спині, а гетьман гладив Мушку по голові, приговорюючи:

— Чого ж бо ти, глупа собако, чого? Заспокійся. Бачиш, не можу нині йти. Підожди, вернемо, вернемо в Батурин.

Собака взяла хвіст під себе, пішла в куток за піч і положилася, зітхаючи глибоко, як чоловік.

Гетьман встав і пустився по хаті.

— Карати, кажеш, утікачів... Нічого легшого, як карати, а важко довести до того, щоб карати не було треба. Ціле життя тепер — це одна велика кара, одно знущання... Ба-урина забути не можу... Чуйкевич тут?

— Я його бачив перед хвилиною.

— Значиться, не спить. Я загалом не знаю, коли він спить. Поклич його до мене.

Войнаровський подався у покої сповнити приказ гетьмана. Гетьман підступив до вікна.

— Заграва... чи світає? — І прочищував шибки, щоб впевнитися, чому це далеко за Десною на сході таке руде, мерехтливе небо.

— Невже ж це Батурин пала? Неможлива річ, щоб його Меншиков так скоро добув. Я ж залишив там Кенігзена з сильною гарматою і хороброго Чечеля з кріпкою та певною залогою, муніції і

фуражу вдовіль; що за біда? Але ж знову від спалених сіл такої луни не було б, це ж горить великий предмет, ясно бачу... Увійшов Чуйкевич.

— Підеш у табір і добереш недурного охотника, людей не більше півсотні, хай ідуть у напрямі Батурина. Може, довідаються, що з ним чувати, а може, якого язика по дорозі зарвуть. Тільки ватажник щоб мені був не з дурних і не з молодиків. Це екскурсія нелегка, бо москалі, як гончі собаки, ганяються кругом нас, треба пильно вважати, щоб не потрапитися їм у руки.

— Ваша милосте, дозвольте мені піти, — просив Чуйкевич, — я хоч не такий-то досвідчений вояк, але постараюся вдоволити величність вашу.

Чуйкевичеві прийшло до голови, чи не довідається він чого про Мотрю, а може, зустрінеться з нею, бо хто зна, що сталося з батуринцями, чи не вихопилися з городу і не втікають до Десни, а за ними москаль.

Гетьман надумувався хвилину.

— Ні, тебе хочу мати при своїм боці. Треба ж мені нині вірних і певних людей. Між сотниками охотника знайдеш. Між добрими козаками на таке діло все охочі знайдуться.

Чуйкевич поклонився і вийшов.

Казав собі привести зі стайні два коні, взяв одного з осавулчиків-стойчиків ⁴⁰, і подались до господи край села, у якій залюбки збиралися сотники й сотенна старшина.

IV

З почорнілого димаря на високій стрісі Веклиної господи стовпом валив дим. Вікна, хоч поприслонювані кируном ⁴¹, пропускали світло на тин і на вулицю. Брама була зачинена, і нікого не впускали. Кругом господи бігали Бровки та Ляпки, кунделі степової породи, придбані хазяйкою не так для краси, як більше для вірності і страшенної злості. Якщо вони пущені із ув'язи, то до господи не приступай.

Господа була велика. По боках світлиці, між ними сіни, від двора прибудівка, а там ще стайні на коні та заїзди для возів. В світлицях чистота, якої і голландська хазяйка не посоромилася б; всьо вимите, витерте, аж блищить. Де хочеш, можеш безпечно сісти і вигідно облокотитися на стіл, не боячись за свій луданний жупан, а то й за

⁴⁰ Уживали їх до посилок по військових установах.

⁴¹ Дешева матерія.

сріблоглавий. Хоч козаки в Гірках недовго ще стояли, а вже сотенні старшини до Векли, як бджоли до медяної квітки, злетілися. Особливо старші сотники, котрим де-небудь не годилося заходити. Бували й деякі з молодих сотенних осавулів, що, маючи вдовіль гроша, могли із своїм начальством товаришувати. У Векли всі були рівні, і вона, годиться це сказати, всіх рівно почтиво вгощала, незважаючи, в кого гаманець товстий, а в кого ні. Тому-то й жартували собі панове сотники, кажучи: «До церкви, як хочеш, а до Векли мусиш». Тягнуло їх туди і питво гарне, і вариво смачне, і отся охайність, яку так любить козак, наскучивши собі бруд та невигоду походного життя.

Та чи не більше ще притягала їх до своєї господи сама Векла, вдовиця сорока літ, якій більше, ніж тридцять, ніхто не важився б гадати, така ще була ємка, вертка і по-дівоцьки свіжа. Як сміялася, то біля уст на лицях робилися такі ямочки, що навіть найстаршим сотникам хотілося туди свій мізинний палець уткнути, що палець, і язик не було би гріха. А очі так прямо приманювали до себе, а все ж таки казали:

«Близько не підходь!»

Можна було з Веклою і побалакати, й пожартувати, але не переходити дозволених звичаєм меж. Векла звичайно сиділа за одним із столів і щопиш як хотіла котрогось гостя зокрема

пошанувати, то збігала в погреб або подавалася в пекарню, щоб принести, чого він забажав, з їжі або з питва.

По світлиці крутилися, як дзиги, дві дівчини в безусних контушиках, що тісно приставали у перехваті до їх струнких станів. Коси у джерегелі⁴², дукачі в намисті побренькують. Звідки Векла таких гарних добула, це вже її секрет. Сотники, хоч і перечилися не раз, чи вартніша біла, чи огненна зброя, чи піхотне військо, чи кінне і котра сотня в їх полку найкраща, але всі вони кріпко стояли на тому, що кращих дівчат і бути на всьому світі не може, бо прямо нема куди. І щоприш тоді, як вже їм у головах трохи позамакітрювалося і з чубів починало куритися, дозволяли собі навіть тих красавиць брати за кобеняк, бо нема нічого такого на світі, з чого тоді не насміхалися б випивші козаки, а зокрема полтавці

В кутку під образами, біля молодого гарного осавула, сиділа третя дівчина, теж у нашому вбранню, але не нашої породи. Волосся чорне — аж синє, очі великі, палкі, ніби імлюю прислонені, уста червоні, блискучі. Вона кріпко притулилася до вродливого осавула і ніби всьо інше не мало для неї ніякої ваги й ціни.

⁴² Вінком круг голови.

Осавул балакав зі своїм сотником, кидав словами направо й наліво, а рукою заодно гладив чорну, дівоцьку косу.

— Так вона вже у вас вихрещена? — питався хазяйки Векли сотник Мручко.

— Ще коли. Вже другий раз говіла з нами.

— І до церкви вчащає?

— А як же ви гадали? Лиш не сама.

— А чому ж то?

— Пильнувати мусимо, бо бачите, які шрами у неї на шиї?

Козаки радо підходили до засоромленої дівчини дивитися на її шрами.

— І який же це бузовір ошпетив таку гарну шию?

— Також циркульник знайшовся, з шиї кров спускати!

Векла моргнула на козаків, щоб понехали такі питання, бо вони дівчині не милі, а нахилившись до уха сотника, розказувала, як то теперішня Одарка, а колишня Сурка влюбилася була в одного козака, втікла з ним, вихрестилася, і коли вертали з церкви, брати її напали на вихрестку і покололи ножами. От тому-то її тепер самої не пускають, а в господі безпечно, бо господи недобрі собаки березуть, котрих жиди більше всього бояться.

— Ов, ов, ов! — бідкався Мручко. — А дійсно, гарна в неї шия, і ціла вона нічого собі дівчина, дарма що не нашої крові.

— А яка це різниця? — спитався котрийсь. — Ще нашого мужчину від жида відрізниш, а в жінок ніякої позначки нема. Мені щоб гарна.

— Знаємо, знаємо. Тобі щоб спідниця.

— А нібито їм, жіночому родові, значиться, що друге в голові, як не штани? Їм щоб і гірший, та коби інший. А гляньте, як вона до Сидора присмокталася, як той хміль до тичини. А недавно задля другого дала себе колоти... Бабйю!

Дівчина ніби й того не чула, не соромилася й не пускалася козацької широкої груді, лиш очі її ще гірше затягнулися імлюю.

— Тулися, небого, до козака, як до гілляки змія, а таки тебе заріжуть, якщо братів твоїх різатимуть, — озвався котрийсь.

— Лишіть, пане сотнику! — гримала на нього Векла. — Пощо ви мені дівчину проти ночі жахаєте?

— Бо, правду вам сказати, не люблю бабського роду.

— Ов, а то ж відколи? — питалися одні.

А другі відповіли:

— Відколи постарівся сотник. Лиш оскома все-таки осталася, і тому-то такий лютий на жінок, як Веклині собаки на нас.

Сотник тягнув з півлітри меду нараз, а козаки за той час доповідали:

— Зачуваємо, що ви було й до монастиря вступили та невідомою крисянкою із-за одної дівчини вискочили з нього. За що ж ви тепер обиджаєте жінок?

— Я їх не обиджаю, лише дуже я на них лихий сильно, бо від усього відвикнеш і відстанеш, а від жіноти ні.

І засміявся широким степовим сміхом, аж в ушах залящіло. А звертаючись до дівчини, остерігав її:

— Але ти, дівонько, вважай, бо оцей осавула тебе ще, либонь, нинішньої ночі з ума зведе. Боюся я за твій віночок.

— Не бійся! — заспокоював його сотник Великан. — Коняку злодій украв, нема що замикати в стайні.

Та ще він не доповів того, як молодий осавул зірвався з місця, відсунув легко дівчину, вийшов із-за стола і став у повний ріст перед Великаном.

Цей відскочив у напрямі дверей і мацнув себе по лівому боці, шукаючи шаблі. Але шабель не мали, бо поскидали їх у сінях. Не надумуючись довго, позакочували рукави і стояли проти себе, перед хвилиною добрі товариші, а тепер грізні суперники.

Сотник був високий, товстелезний, як Голіат, осавул гнучкий, тонкий, середнього росту, як Давид.

— Синку! — промовив сотник. — Та я тебе не маю що й у жменю взяти, та в тебе ще й молоко не обсохло.

Осавул у відповідь зложився, затиснув руки в кулаки і пустив їх у такий скорий рух, що годі було й слідкувати за тим кулачним двобоєм.

Нараз почувся стук, щось гепнуло у двері, двері відчинилися і — сотник горілиць повалився через поріг.

Товариші зірвалися з місць. Хто сотникові помагав піднятися, общупуючи його лоб і кості, чи цілі, хто осавула відтягав, саджаючи за стіл біля Одарки.

— Доволі, панове товариші, доволі! Бешкету у Векли робити не дамо. Рахунок вирівняний. Сотник сказав зайве слово, але ж і осавул надто вже гаряче прийняв його до серця. Ховаймо злість на ворога, панове. Подайте собі руки і — шабаш!

Осавул, не гаючись, просягнув свою через стіл. Сотник ніби надумувався хвилину, а тоді розреготався на ціле горло:

— Молодчик! Йй-Богу, молодчик! Я, бачите, хотів досвідчити його, чи він що вартий, і бачу, що так. Ще трохи, і буде не гірший від мене. Не даром же з Мручкової школи вийшов!

Мручко казав подати меду, випили мирового,
і за хвилину в господі панувала така люба згода,
якби тут ніколи й ніякої шарпанини не було. Ше,
мабуть, і покращало, бо отсе одна з дівчат, що весь
вечір вертілися по господі, як оси, сиділа в якогось
осавула на колінах, а він приспівував до неї:

Мандзейко, душейко,
Дай мені губці,
Присунься близеньк,
Посидим вкупці.

А дівчина, не надумуючись довго, відспівала
йому о цілу октаву вище:

Не встану, не гляну,
Оком не зведу,
Поки не вип'ємо
Півведри меду.

Та ще тая пара не скінчила свого дуету, як при
сусідньому столі один зі старшин, обнявши другу
дівчину сильно за стан у самім перехваті,
приговорював:

Дівчино, Галино,
Я тебе люблю;
Подай же ручину,

Най приголублю!

А вона, затикаючи йому рот долонею, відповіла:

Ой є в лісі драбчище —
Счешу тобі головище,
Лиш тягни мене ще ближче.
Бо я таких дурнів зроду не злюбила,
Я такими дурнями тини городила.

— От і дістав ляща по пиці, — сміялось товариство.

А він:

— Яка дівчина, така й пісня.

— Який кінь, такий і їздець, — відповіла дівчина і підсакувала на його коліні, як амазонка. А між тим сотник Мручко розказував своїм сусідам:

— Ото як були ми з нашим гетьманом у Кочубея на пирі...

— Та ви вже це, пане сотнику, сто разів розказували.

— Так послухайте сто перший.

— Не хочемо. Кажіть щось друге.

— Коли я в Єдикулі в турецькій неволі сидів...

— І це ми вже знаємо наізусть.

— Десь ви у школи ходили, що все знаєте, — махнув рукою сотник, а вихиливши чарку липняка і обтерши сивий вус вильотом, почав: — Ото, коли ми в галицьку землю ходили, мій кінь так там зігнався був, що став такий, як отся дошка, — і показав на лавку. — Їду я ним через Ністер, а проти мене з другого боку по мості валить шляхтич на такому бахматі годованому, як пікна піч, та й до мене: «А звідки то, — питає, — ваша милість такого повнокровного «румака» добули, мабуть, більше сотні коштує». — «Хоч мій сивий, без презенції, — кажу, — але великої цноти кінь. Я з ним що схочу, те й зроблю». — «Я зі своїм теж». — «Ой ні!» — «Зроблю». — «Биймося о заклад, — хто виграє, того й кінь». — «Хай буде», — згодився шляхтич. Я тоді свою хабету як не попру, як не друлю, поруччя тільки хрусь, а вона хлюсть у воду! «А що, — питаюся, зробить ваша милість те саме зі своїм бахматом?» — «Ой, — каже, — не зроблю, не здолаю». А я тоді — скиць, і сиджу вже на хребті його клячі і — дую. А він за мною: «Хлопе, — верещить, — хоч кульбаку віддай!» — «Чия коняка, того й кульбака», — відповів я, і тільки мене бачив.

— Брешіть ще! — кликало товариство, а Великан звернувся до Векли.

— Дозвольте, паніматко, закурити носогрійку?

— Будь ласка. Куріть, якщо ви за тютюном заскучали. Великан набив люльку, положив пальцями вуголь на тютюн і пустив дим з носа, як із димаря.

— От як гарно ми цей вечір провели у вас, паніматко. І побалакали, і посміялися, і краси жіночої надивилися.

— І гулю за вухом добули, — завважив Мручко.

— Не перша й не остання. Рад, що молодь не забуває наших кунштів козацьких, що не зводиться та не ізживається. І чому б то нам не посидіти в отсих гостинних Гірках хоч би й до голодної куті? А то бачу, що й цього року буде кутя без пуття. Може, де в поході, у боях з москалями, а може, на саме Різдво стадо голодних собак гризтиметься за мої кості, як за маслак.

— А вам би так борщику, хоч пісенького, але з ушками.

— Ой, тото!

— Та линини з хроном або коропини насолодко з розинками.

— Ой, тото!

— Або осетрини, або хоч би й шуку фашеровану по-жидівськи.

— Хоч би й шуку.

— А до того коржики з пшеничної муки з маком і з медом.

— Ой, тото!

— Та ще варенухи гаряченької, і липняка з півведеречка, і узвару солоденького, і щолиш на те все куті доброї-доброї.

— Товаришу! — гукнув на Мручка Великан. — Не іскушай, бо лоб не твій! Даром чоловікові оскомину на зуби напускає. Бо кажіть же самі, чи не можна би нам по-людському жити. І земелька плідна є, і річки рибні, і худібка випасається, так чортова мати наплодила отсих ворогів, накублалося Москви, Бельзевуб свого сина Петра між нас післав, і ганяйся тепер за цею поганню, виваливши лизня ⁴³, як гонча собака. Що одних проженеш, то другі з іншого боку увіходять, — а дрисля їх напала б, шляг би їх трафив, тю!

І стали козаки нарікати на свою долю, маючи на гадці недалеке свято Різдва Христового, котре їм доведеться проводити не дома і чи загалом доведеться? І мішалися зітхання з прокльонами, жалі зі злістю, смуток із козацьким безтяменним завзяттям, від котрого столи дрижали, а шибки, мов зі страху, дзеленькотіли. Поцезали ділочки на хазяйчиних щічках, дівчата мовчка

попритулювалися до своїх козаків, Одарка до осавула прилипла.

Нараз Мручко глемезнув кулаком об стіл, аж недопитий михайлик ⁴⁴ на ньому на півлікті підскаочив і пішов шкереберть.

— Самі ми тому винні, — гукав. — Верзуни ми широкоморді, горлаї, з ротами від уха до уха, а з мозками, як у курок. Шаблею то ми ще робимо незгірш, але розумом, то так виляємо, як здохле теля хвостом. Чужому будемо на запропале служити, але власного рейментаря послухати та постояти за ним — нам важко. Най лиш поховзнеться йому нога, хай він щось не по-нашому зробить, так нараз і завиємо, як тічня вовків. А щоб ми сколіли, а щоб нам пси на вальторнях марша заграли, бо ми нічого більше не варті!.. Возьміть мене, Ірода окаянного. Я ж нині гетьмана нашого, його милість Івана Степановича, відступити хотів. Тікають другі, гадаю, чому ж би й мені не тікати? Подумайте, я, старий козак, а до того ще й шляхтич, Мручковський, мало що не осоромив себе, як гевал, як простий чорняк. Гетьман в опресії, президію свою покинув, маєтності лишив, на старості літ бурлакувати пустився, а все для нас, все для тієї України, а я, трястя б мене напала, завійниця б мені

44 Чарка.

всунулася в боки, я його відречися хотів, як Петро Христа, і як куропуд хотів утікати з табору! Ах, люди, люди, тримайте мене, а то або свій череп хамський розторощу, або вас повбиваю, як собак!

Товариші скочили до нього, але в ту мить задудоніла земля, загрякотіли шаблі об ворота, і собаки кинулися до них з таким бішеним лаєм, ніби вони їх пожерти хотіли.

Хазяйчині дівчата позіскакували з козацьких колін і виплигнули з хати, щоб уйняти собак...

За хвилину на порозі появився Чуйкевич.

— Вечір добрий панам!

— Добрий вечір милості вашій! Сідайте, не погордуйте нами!

— Не пора мені сідять! Діло важне.

Обступили його. Лиш Мручко облокотився на стіл і дер шпакувату чуприну.

— Кілька десятків охотника гетьман ід Батуринові шле. Хто з вас голоситься?

— Я! — гукнув нараз Мручко і стояв випрямлений, як струна.

— Я теж голошуся, — озвався за ним Великан, забуваючи про хазяйчині ділочки і про коропа насолодко.

— Я, я, я... — загомоніло кругом.

— Як бачу, жереб прийдеться кидать, — сказав Чуйкевич, — бо більше як чотирьох старшин

не треба. Козаків виберете собі із охотників. Хто поведе?

— Я! — гукнув знову сотник Мручко, і при тім стало, бо він зі своїми хитрощами і з козацькою фантазією до такого небезпечного діла дійсно найкраще надавався.

— Ще й осавула одного можете собі взяти, — казав Чуйкевич.

— Я піду! — зголосився той, що з Одаркою сидів і Великанові гулю за ухом набив.

— Тільки вважайте, панове, діло важне й небезпечне. Будь-кого брати не годиться. Вибирати щонайвідважніших і найбільш досвідчених козаків. Язика добути треба, і то хутчіш. Гетьман знати хоче, що з Батурином, чи держиться він. Це найважніше!

Погодилися скоро, кому йти, розплатилися, розпрощалися з хазяйкою — і вибігли з господи. Чуйкевич скочив на коня.

Останній виходив молодий осавул. В темних сінях хтось ухопив його за рукав.

— Возьми мене з собою.

— Тебе? Здурила дівка! Там смерть!

— Краще з тобою смерть, ніж без тебе життя.

— У спідниці підеш?

— Я вже в шароварах, а в чобітках і без того ходжу.

— А коса?

— Волосся у дрібушках, джерегелями круг голови, з-під шапки не видно.

— А кіно?

— Осідлачий у стайні. У нас все один наготові.

— Як гадаєш!

Повисла йому на шиї і присмокталась до уст, як п'явка, а тоді відскочила нараз, як ужалена, і побігла в стайню.

«Також якась, — говорив про себе осавул, поспішаючи в табср. — Але ж гарна! Несамовита краса. З такою і вмерти не жаль».

Коли відділ охотників під проводом старого сотника Мручка виїздив з Гірок, біля осавула їхала Одарка у високій шапці, вовнір поставлений, бо зима. Падав густай сніг і темно було.

І ніхто навіть не запримітив, що ті оба їдці чогось-то дуже наближалися до себе, аж їх коні боками стиралися.

На містках та у ярках не висувалися поперед других, лиш прилишалися позаду, поки не опинилися на самім остатку.

Тоді кінь сотенного осавула аж двох їдців на собі двигав, а кінь його товариша з порожньою кульбакою ішов.

Сніг падав, і зимним кожухом отулював дзох їдців на одному коні.

Але їм було тепло.

V

Як виїхали за лінію шведських і наших варт та опинилися серед щирого поля, Мручко поділив свій відділ на чотири частини, в кожній по десять людей з одним старшиною на чолі.

Великан з першим десятком скочив уперед, два десятки пустилися направо й наліво, як два крила, а провідник, себто сам Мручко, йшов позаду. А знов у кожному десяткові двох козаків гонило наперед, двох по боках, а решта за ними. Не мали далеко відбігати від себе, щоб на знак суремки могли собі поскочити на поміч.

Так сунулись вони в південно-східному напрямі, маючи на увазі, що із заходу та від півночі москалі підкрадаються до союзної шведсько-української армії, щоб непокоїти її. Відбираючи фураж і окорм ⁴⁵, котрий треба було довозити з далеких сіл. Селяни не давали його радо, і лучалося не раз, що самі й доносили москалям, куди цей фураж їде, щоб його цар відібрав, з чого, розуміється, не було їм ніякого хісна, бо їх добро с'як чи так до них вже не вернулося Хіба що

⁴⁵ Провіант.

заспокоїли свою жадобу помсти та дістали який там марний, а часом і фальшивий гріш у нагороду.

Щолиш тоді, як три десутки почваланали вперед, а Мручко з четвертим пустився за ними, виявилось, що завдання, яке він прийняв на себе, не було із найлегших, головню тому, що сніговиця не тільки вкривала грубим рядном всю землю, затираючи всякий слід, всяку познаку людської і кінської ходи, але й на кілька кроків нічого не мож було побачити, а й почути нелегко, хіба іржання коней. Але ті, неначе розуміючи небезпеку, бігли мовчки, навіть не порскаючи, хіба постогнуючи вряди-годи.

Осавул їхав біля Мручка, маючи по правому боці свого несподіваного товариша.

Мручко озирнувся.

— Чи мені двоїться в очах, чи, може, я до десяти числити забув, але бачиться мені, що в нашому десяткові душ одинадцять набереться. Значиться, у котромусь із тамтих мусіло б тільки дев'ять бути.

— Цей одинадцятий — це надчисельний охотник, доброволець не із війська а так собі, я його беру на свою відповідальність, — пояснював осавул.

— Воєнні хрестини?

— Щось таке.

— Краще б другої нагоди подождати, бо отся до похоронів ближча, чим до хрестин.

— Дуже просилася, — просився, — поправився осавул.

— Тягне нашого брата до воєнних пригод. Я старий, а гляди, не всидів у Векли, пішов. Що ж про молодого казать! Хай іде, тільки ти позір на нього давай, щоб не відбився.

Але осавулів товариш і без того не відставав від осавула, осавул же і без поради Мручка не спускав із нього ока. Їхали вони тепер хоч не на одному коні, а все-таки як не мож ближче біля себе.

Якраз з'їздили в яроч, котрим перепливали річка, скована ледами.

— Гов! — гукнув старий сотник, зліз з коня і казав собі посвітити. Викресали огню, запалили смолоскипи, і Мручко довго осмотрював лід на річці. (Тут вітер здував свіжий сніг і, мабуть, сотник добачив те, чого шукав).

— Завернути тамтих! Поїдемо здовж річки! Трьох козаків скочило на три сторони світа і потонуло в сніговії.

Осавул під'їхав до Мручка.

— А не краще було б нам простувати в ліси. У лісі в таку пору все-таки безпечніше.

— Звірячі сліди здовж річки біжать, побіжимо і ми за ними, щоб не стрінутися з якою більшою купою ворогів. Ждали, поки тамті не над'їдуть.

— Сніг не одному поміг, — говорив Мручко, — але нині він мені так потрібний, як жидові пархи. Шиї своєму коневі не бачиш, а там гляди, щоб на ворога не наїхав, — околіли б вони!.. Коли я у Єдикулі в башні сидів... — почав розказувати, але надїхав Великан, а за ним Шелест та інші, і кінчити не було коли.

Посувалися лівим берегом річки, відділ за відділом, справно й тихо, осніжені цілі, рівно люди, як і коні, і коли б їх хто тоді побачив, то скорше взяв би їх за духів, ніж за живих людей.

Осавул нахилився до свого товариша:

— Не зимно тобі?

— Гаряче.

— А не страшно?

— При тобі?

— Скажи, чого ти покинула Веклу, зле тобі в неї?

— Ні. Добре. Навіть дуже.

— А чого ж пішла?

— За тобою на край світа піду.

— А якщо я тебе не схочу, наскучиш і відтручу.

— Не зробиш ти того.

— Причарувала?

— Полюбила...

І знову їхали, ніби духи з цього на той світ. Нараз ціла валка зупинилася. Коні нагторошили вуха, робили храпами, вітрили, як пси.

Мручко поскакав уперед. Там уже Великан зі своїм вістунем перекидалися короткими словами. Мручко зрозумів усе. З лівого боку надтягала якась ватага. Скільки їх і хто вони такі, як тепер знати? Вертати не хотів, утікати не було як; щоб не заганятися далеко, оставалося одно: перебитися в ліс; і тут або розсипатися, або прийняти бій, маючи все-таки плечі криті.

Знав цей ліс і круту крізь нього доріжку, якою можна мчати, поки коням сили стане, а там — побачимо, що буде. До рана недалеко. Хоч такий сніг, а все-таки не те, що ніч.

Уставилися таким ладом, як зразу, і рушили з копита, з шаблями у руках, бокові з набитими пістолями. Знялася курява, ніби це не люди, а воздушна труба летіла від річки в ліс. А збоку настигав на них ще більший гураган, галакаючи дивними голосами. Коні аж стогнали, аж їм у черевах булькотіло.

Вітер перепиняв нашим їздцям дорогу, надуваючи снігові сугорби, як пороги. Коні поринали в них по черева, та зате, вибравшись на рівне; мчали зі здвоєною силою. Ще трохи, ще трохи і ліс...

Молодий осавул пустив свого товариша праворуч, і тільки гадки в його було, щоб цей не спотикнувся та не злетів з коня. Але, на щастя, надчисельний охотник їхав, як справжній козак, ніби він і виріс на коні.

У Мручковій голові зі скорістю блискавиці рисувався весь план баталії. «Коли б нам тільки не вдарили збоку, коли б ми минули зударний угол! Тоді ворог переїде лінію нашого бігу, буде приневолений спинити на хвилинку коней, а щойно відтак пуститься за нами наздогін. Та заки він попаде на наш слід, доскочимо ліса, а в лісі я вже пан!»

Так воно й сталося. Чотири козацькі десятки їхали тепер не збиті в одну купу, а лінією, раз, щоб кулі їм великої шкоди не робили, а друге, щоб краще було потикатися з ворогом. Добрий козак в такому розсипному бою і двом-трьом москалям дасть раду, бо ті привикли вже до маршових зворотів і до команди, а якщо їм прийдеться потикатися зокрема, то ані так влучно не стріляють, ані шаблею не роблять так справно, як козацький їздець, будь він і молодий охочекомонник.

Коли Мручкова одинадцятка минала цей небезпечний зударний угол, про який він перед хвилиною думав, роздався луск московських мушкетів і останнім Мручковим їздцям кулі перелетіли попри самі уха.

— Ти ціла? — спитав осавул свого товариша, чуючи, що найбільша небезпека минула.

— Ціла, — відповів дівочький голос. — А ти?

— Я теж, — і чвалували за Мручком, котрому, незважаючи на темінь і на куряву, ставало в голові чимраз то ясніше.

Цей ліс він знав, як свій власний гайок, бо зі своєю сотнею не раз в цих ото сторонах службу робив і проходив тим лісом. Переправляючися з гетьманом через Десну, якраз думав про нього і пригадував собі тую лісову доріжку, що вужем в'ється поміж густою деревиною, добігаючи до шляху. Але з тої доріжки в одному місці, як скрутити наліво вбік, зіскочити з коней і побігти гонів, може, двоє-троє, так попадеться на пасіку тутешнього сотника, велику з омшаником ⁴⁶, у якому є навіть потайничок. Пасіка обведена частоколом, ніби мала кріпость, а омшаник побудований із таких колод, з таких дебелих бервен, що тут хоч би й перед цілим московським полком якийсь час відбиватися можна.

За пасікою глибокий яр, а там і став. Москалі кіньми не доскочать, а піших з даху омшаника можна брати на ціль. Значиться, один бік все-таки буде критий, прийдеться тільки з трьох

⁴⁶ Стебник у пасіці.

обороняти себе, коли б ворог попав за нами в отсю пасіку.

Доїжджаючи до лісу, Мручко потиснув коня, майнув попри свій відділ, минув третій, другий, ба й перший десяток, що їхали перед ним і, висуваючись перед Великана на саме чоло, гукнув: «За мною!»

Гонили з половину гонів по узліссю, а тоді гусаком увильнули за своїм провідником поміж дерева і вискочили на доріжку. Лиш земля задудоніла за ними.

Один закрут, другий, третій, і місток. «Гов», і козаки стояли як укопані. Коні робили боками, як ковальськими мішками, пара бухала з них, як у лазні з блях. «Розбирать місток! Дерево відкидати далеко в ліс!»

Затріщали напівпорохняві дошки, заломотіли лати, тільки палі торчали, ніби дожидаючи, щоб їздці понастромлювалися на них.

— Мій десяток з осавулою засядеться кроків на десять від доріжки, за деревами з мушкетами наготові. Якщо москалі вженуться на міст — «бебевх» у них. По три стріли віддать, а тоді обертайсь і ступай прямо перед себе, гонів двоє. Там вже я дождатиму. Коней ваших візьмем, щоб не зрадили вас! Помагай же вам Біг і ти, святий Архистратигу Михаїле.

Сказавши це, ухопив свого коня за поводи і пустився підбігцем на перестріл в напрямі відомої собі пасіки. Тридцять людей і сорок коней гусаком за ним.

У лісі нападало снігу мало що не до колін, коні як по перинах ступали, не видзвонюючи підковами. Хіба тільки деколи піхва зачепила о дерево або задзвеніло козацьке стремено, торкаючи суху гілляку. Але сильний шум дерев глушив і тії звуки, а вітер забирав їх і розносив по лісі.

Молодий осавул зі своїм десятком чекав. Що дерево, то козак. Ніби попримерзали до цих дерев, пари з уст не пускали. Тільки біля одного дерева стояло двоїх, бо й дерево було роздвоєне, як вилиці. Поспирали мушкети на тії гілляки, дожидаючи ворогів.

— В тебе є мушкет? — питався осавул свого товариша шепотом, бо стояли рам'я об рам'я.

— А як же ти хотів, без мушкету? У Векли є їх кілька, такі часи!

— А не боїшся?

— Чого? При тобі?

— Тут неважко о смерть!

— Не переживу тебе, не бійся! У мене кулечниця повна.

В лісі, на дорозі направо, ніби щось застогнало й завило, як вітер у каглі.

— Наближаються... — шепнув осавул до Одарки, а серце йому вдарило голосніше, бо отес перший раз у своєму життю дістав команду над людьми у такій небезпечній факції.

— Надтягають! — повторив голосніше і направо, й наліво гукнув: — Готовись!

А лісова доріжка чимраз то гірше шуміла й гуділа, щось свистало й постогнувало на ній, ніби полоз якийсь сунувся туди. От уже й храпання коней чути, вже лаються й матіркують москалі, злітаючи з коней на прикрих закрутах у рови. Коні не звикли до тутешніх сторін і до таких доріг, людям здається, що в тім лісі лихий зна що, бо не були в ньому, — страх перед ними і за ними страх, перед ними страх невідомого, а за ними — цар.

Наближаються... Це вже не полоз, не стоголовий змій, а гураган якийсь, котрому, здається, і впину нема. Люди ревуть, стогнуть і охають коні, збруя брязчить, дзенькотить, земля дудонить, ніби розтворюється перед ними.

Перші ратники вітром промайнули попри останніх козаків, що ждали з притасним віддихом, заслонюючи лівими долонями курки, щоб вітер не поздував, а сніг не замочив пороху.

Нараз виск, вереск, стони мішаються з прокльонами, чути тріск, ломіт, — зойки наповнюють лісову прірву.

«Пали!» — і десять вистрілів влучає у валку, викликаючи ще гірший перестрах і збільшаючи тривогу. Ще раз і ще раз, а за кожним разом коні зриваються, стають дуба, кидають собою на боки або з безтямним жахом женуть навмання, збиваючи з ніг і тратуючи тих, що перед ними. Ніхто не розуміє, не розбирається, що це сталося нараз у тому дідьчому гаю.

— Обертайсь! Перед себе бігцем! — гукнув осавул, і десять тіней майнуло поміж деревами, тільки сніг посипався з гілляк, котрих вони доторкнулися в бігу. Ще дим курився з їх дул. Ще мушкети гріли їх у руки, як нараз заджигтіло і кілька куль полетіло за ними.

— Ох! — почув осавул біля себе, і серце йому завмерло. Та не надумуючись багато, вхопив Одарку, завдав собі на праве рамя, два кріси стиснув під лівою пахою і зі здвоєною силою летів перед себе. Одно йому було на гадці, щоб не настигли його москалі і щоб раненої живою не захопили в руки.

Того тільки боявся, забуваючи про власну небезпеку. На гоні перед пасікою Мручко дожидав їх, а побачивши осавула з раненим товаришем на плечах, вдарився руками об поли.

— От тобі й хрестини! Диявольська куля таки в людське тіло влучила. А сколіли б вони, дубини московській, лахмаї безобразній! Я їх десятьох за

цього одного козака чортові на снідання пішлю!
Бігай же хутчіш в омшаник.

Осавул ускочив туди. За ним ускочила й решта втікачів. Браму до пасіки замкнули, цвяховані двері дубовими бер-венами попідпирали, тридцять і вісім козаків на своїх місцях по приказу свого ватажка дожидало приходу невідомої ближче ворожої сили.

— По три стріли дали? — питався Мручко своїх людей.

— По приказу, — відповіли.

— А влучали?

— Мабуть, їх кількох лягло, бо рев чути було великий.

— А місток?

— Поломили собі кості на ньому.

— А ломив би їх чорт та мняв би їх, як бабу гостець. Ні дня, ні ночі спокійної чесним людям від них немає. І диви, молодика устрелили нам. Десь завороженими кулями стріляють, чи що, ще вночі серед лісу не в дерево, а в молодецьке тіло попала! Та я їх десятьох за цього одного на локшину посічу, лахмаї товстопузіі.

Аж увійшовши в омшаник і побачивши, кого то молодий осавул до пам'яті доводив, снігом біле чоло розтираючи та вино вливаючи поміж зціплені дрібні зуби, несамовитим голосом верескнув:

— Та же це дівка!

VI

Пасіка сотника Імжицького, до котрої Мручко щасливо із своїм відділом увильнув, була одна з кращих на Україні. І суботівської не посоромилася б. Видно, що й сотник Імжицький, як колись батько Богдан, не лиш у бджолі вельми кохався, але й не від того буз щоб на дозвіллю з добрим товариством, з музиками й ворожихами на тому то відшиб'ю, оподалік від заздлого людського ока та бабських скоромних лизнів, мавши лиш небеса над собою, а ліси кругом, душею відпочити, а тілом побайдикувати, а то й широко, по-молодецьки, а що найважніше — безконтрольно погуляти. Любив пожити пан сотник Імжицький, зі шляхецька та по-козацьки.

Мручко аж про москалів забув, як у тую пасіку вскочив. Наче на нього рідним, духом дунуло.

— Та ж це, добродію ти мій, не пасіка, а прямо «майонток», та ще який! Та з неї хазяйських наділків три або чотири безпечно можна би викроїти!

І дійсно. Не знаю, чи від пізнього обіду та до скорої вечері обійшов би ти цілу тую посесію, обведену здоровим частоколом, обкопану ровом та

ще скріплену кількома гаківницями у критих віконястих вежах.

Хто б не знав, то гадав би собі, що це якась лісова кріпость, паланка погранична. до якої не бджоли мед зносять, а народ з добром своїм перед ворожим наскоком ховається. Омшаників було не один, як Мручко зразу гадав, а два, й обидва великі, дильовані, з замчистими, густо цвяхованими дверима. Не добереться туди, бо не розвалить їх, не то ведмідь, але й москаль, хоч який він мистець валити. І не гадайте, що стояла тут яка пасічна катряга або прямо курінь над гнилою ковбанею, куди там! Посеред пасіки в добірному садку пишався двір з ганком на карбованих стовпцях, на підмуровку з нависом на аршин, з причілками повірізуваними по-мистецьки, з віконницями, щедро розмальованими, та ще зі східцями такими широкими й вигідними, що по них не тільки входити хочеться, але й на підвечір'ю посидіти любо, слухаючи, як шумлять липи і як співають птахи, величаючи красу та багатство рідної землі.

Як собі про те все нагадав сотник Мручко, то така його лють за серце взяла, що мов ужалений підскочив.

— Та ж тут тільки жити, а не з московськими мамулами майгаласитися!

— Навіть бджілка, робітниця божа, спокою від них не має. І що ж ви святі угодники Божі,

Зосиме і Саватию, на таку нечість кажете? — питався різьблених святців, що стояли при головній вулиці під розложистими деревами, і поклонився їм. А кинувши оком на старезний вулик, витесаний з колодки на подобу козака, усміненого безжурно з вишкіреними зубами та ще з люлькою в тих зубах, гукнув:

— Здоров будь, брате! Не дожидався таких гостей серед зими, що? Та їх, мабуть, куди ще більше йде. Але ми тамтих не пустимо. Проженем диявольське плем'я, проженем, не даром же мене так руки сверблять, як мою бабу язик!

Так приговорюючи, щоб і себе розпалити і козакам більшого завзяття додати, бігав, мов парубок перед весіллям, по цілій пасіці, осматрював паркани, двері й вежі на гаразд обмірковував, де й кого б йому поставити, щоб краще й легше витримати облогу, котрої, напевно, сподівався, бо як же воно й було б, щоб москалі занюхали мед та не пішли його лизати.

— Ой полижете ви цього меду, як ведмідь у казці, на це вам моє козацьке, а якщо його мало, так і шляхетське слово!

Коней казав поставити у стайнях та в клунях, далеко від хати, над ярком, щоб їх стріли не полошили, хоч козацькі коні, рівно як і козаки, до такої музики звичні.

Накидано їм повні драбини сіна і щолиш тоді, як те сіно з підрів здіймали, виявилось, що там сиділо декілька сотникових табунщиків та конюхів, схованих перед наскоком невідомих людей.

— Я собі так і думав, — говорив сотник, — що в такому маєтку мусять же якісь сторожі бути. Злазять, небоги, з тих вижок та будьте нам товаришами й пособниками!

Їм-то й віддали догляд над кіньми, а одного з них приставлено до кабиці ⁴⁷, щоб розпалив огонь та готовив теплу страву. Виявилось, що пасіка була не без окорму. І наїдків, і напйтків у потайнику вдовіль знайшлося. Стояла тут у бочках пастрома ⁴⁸, і паструда ⁴⁹, і навіть загреби ⁵⁰ напечені спокійно ждали.

Стали тоді оті табунщики стябла ⁵¹ з рибою та з вудженим м'ясом з підвалів виносити, стали їх

⁴⁷ Піч до варення, похідна.

⁴⁸ Вуджена баранина.

⁴⁹ Сушена риба.

⁵⁰ Пшеничні коржі.

⁵¹ Плетені полумиски.

на сирнах ⁵² уставляти, стали в коряки сотникові меди десятирічні наливати, щоб несподівані гості розігрілися, покріпили та гідно Москву привітали, бо це лиш цар є тієї гадки, немов то голодний вояк, як вилощена собака, від ситого кращий, бо лютіший. Козаки інакше мізкували.

Отож усакувало по десяткові до цієї клуні, в якій зготовлено пир, а Мручко всякого наказував, щоб бережливо поведився зі склом, бо не сподійся нині хміля присипляти. Тут такої роботи буде, батеньки ви мої, як косарям у сінокоси, казав, і всі слухали його, хоч мід був не сотниківський, а прямо гетьманський, і відірватися від нього було нелегко.

Собі ж велів Мручко подати глечик старої слив'янки і видудляв його самотужки.

— От і спасибі москалям. Давно я такої настійки не пив, і може, й не пив би, коли б не загнали мене до отсеї Богом хранимої пасіки.

Сказавши це, порозпинав кожух, бо почув горяч у тілі.

Обійшов вежі і оглянув гаківниці.

— Не від віватів вони, панове, не від віватів! І навіть кулі до них є, а мабуть, і порох знайдеться,

⁵² Довгі столи з негибльованих дощок з ногами наперехрест.

бо з наших ріжків тим горляям невелика потіха була би.

І дійсно, в потайнику, в одній стіні, кілька бочівок сухого пороху знайшлося. Мручко так ними втішився, як хлопець молодою дівчиною, якої бачити не сподівався.

— Дали ложку, дадуть і юшку, — приговорював. — Ми ще, мабуть, і для наших рушниць порох знайдемо.

І того добра теж було чимало, бо сотник Імжицький до дбайливих хазяїнів числився. Правда, що й заховати вмів своє добро по-мистецьки, але ж що козак сховає, те тільки другий козак і знайде, більш ніхто, хіба чорт.

Отак воно й тутки сталося.

Не минула й година, ще не благословилося на світ, як пасіка Імжицького була готова до облоги.

— Не пасіка, а прямо Кодак, — хвалив собі Мручко. — Коли б ми не відбились у ній від цілого ратного полку, то були б ми хіба мамули, а не козаки. Позір, панове, позір! Щось мені ліс не своїм голосом зачинає шуміти, — і приложив ухо до вежі, наслухуючи пильно.

А на тих вежах стояли вже й товариші, гарматного діла свідомі, і ватри оподалік горіли, щоб було при чім льонти розпикать.

— А лиш у тих, що на герць виїдуть, не ціляй. З тими ми самі по-нашому побавимося. В товпу періщ, і то у саму середину.

Один з козаків, що стояв при брамі, дзвонив зубами.

— Ти не дзвонар, — казав до нього Мручко, — а брама не дзвіниця.

— Зимно мені, — відповів той.

— Не зимно тобі, синку, а знати, що ти ще з війною не гаразд ізжився. Нервуєшся. Підожди, підожди, розігріємось, хлопче. Бо для козака не так бій страшний, як отєє дождання. Я сам його не люблю, як оселедця на Великдень. Так ось, мабуть, і вони.

Перед пасікою була чимала поляна, а там і поле, на котрім сотник Імжицький сів гречку для своїх бджіл, а жито й пшеницю для себе, щоб не довозити їх зі свого далекого маєтку. Щолиш за цими полянами починався ліс, не густий, але з деревиною здоровою, більше листатою, ніж чатинною.

Між тими-то деревами, високими й грубими, сотник Мручко став добачати щось ніби корчки, які кивалися то взад, то вперед, то вправо, то вліво. І чим ясніше робилося на світі, чим рідше політав сніг, тим і тих корчів бралося більше.

— Вони, — шепнув Мручко. — Та й наслав же антихрист своїх чадів тьму-тьменну. Десь того накублилося так багато, — ігі!

Корчики вискакували аж на поляну. Щолиш тепер можна було пізнати, що це царські кіннотчики.

— На коровах вам їздити, а не на конях, — гукнув Шелест, що стояв високо на фігурі і мав голос здоровий, як труба. — Як ти сидиш на кульбаці, як стара баба у молодого хлопця на колінах. Ви-пря-мсь!

Москалі щось йому відповідали.

— Перше людської мови навчіться, мимраї! До книшів наших то поспішаєтесь, а до мови — ні.

— Та зони і своєю галакають, чортзна-як.

— Але кленуть здорово.

— Матіркувать.

— Навіть Богові та Богородиці не потурають.

— Антихристові чада.

Декілька всадників підсадило мало що не до рова. Кивали на козаків пальцями, показували дулі, робили всякі непристойні рухи.

— А памороки вам затьмарило б, неохаї безхарапутнії, та вони ще з нас насміхаються. Дозволь, батьку сотнику, відігнати тих кудлаїв мерзотних, а то глядіти на них невмоготу.

— А кілька їх?

— Буде з десяток.

— Так, мабуть, нашого брата троє хватить.

— Хватить, добродію, хаватить.

За хвилину відчинилася брама, луснув зводжений місток і на поле вискочив Шелест з двома товаришами. Аж сонце зацікавилася та стало зазирати з-поміж дерез. Велике й червоне. І бачило воно, як дев'ятох перських гренадирів зі шкуратяними касками, з-під котрих вимикалося довге кудлате волосся, у високих чоботях і в баранячих тулубкак верх каптанів, з полами, заткнутими за пояс, гарцювало на конях різної породи та однаково сухорєбрих, нібито й вони мусіли зберігати, тверді московські пости. Ще як на такій хабеті, що скидалася більше на якогось змізерованого гіпоцентавра, чим на боеву коняку, сидів рівно худий молодий молодий їздець, то воно не виглядало так страшно, але було й таке, що на худому, мов терлиця, коні їхав їздець опасистий та череватий, мов бочка, і тоді боявся ти, що ось-ось і переломиться сухорєбра коняка надвоє, задні ноги з хвостом покотяться в один, а передні з головою в другий бік, а їздець сяде безрадно на землі поміж ними.

Козаки зараз зміркували собі, що це не німці, а тая нова їзда, яку щолиш творив цар Петро, головну вагу все-таки на піхоту покладаючій і більше довіряючи тригранному штикові, чим гострій шаблі, або пістолям з крем'яними замками, з

котрих, було, заки викрешиш іскру, то й порох вітер здмухне або дощ чи там сніг замочить. Насупроти таких-то дев'ятох всадників вистрибнуло трьох козаків, привикших до коня від малої дитини, буцімто кінь і їздець то одно. Досить було глянути, як вони на них сиділи, як нагло й швидко повертали набоки або завертали на місці і подавалися назад. Мов веретена в руках доброї пряхи, були ті коні у козацьких жменях. Мрячко хоч чадивизся на таких їздців чимало, і не було такої їздної штуки і такого фортелю, якого б він не знав, все-таки не міг від отих трьох їздців ока свого відірвати.

— Але ж герцюють, як ляльки. І синів своїх не бажав би я кращих мати, та Бог не дав потіхи. — І він важко зітхнув, згадуючи, де й котрий із них віддав голову за славу молодецьку.

— А так його, Іродового сина, а так! — приговорював, тупцюючи біля гаківниці, бо спокійно встояти не міг, так його поміж цих трьох кортіло. — Бодай би я до Різдва горілки в роті не мав, якщо цих трьох не дасть дев'ятьом ради. О, о, вже один москаль ноги задер, от глянь, вже й другий перекицнувся. Але ж глемезнув його Шелест по тім шкуратянім каску, голову надвоє розчерепив. Не знав я, що він такий грач. Та ж це прямо архістратиг Михайло! Гарно, хлопці, гарно, збоку їх, збоку заїжджай, щоб за кінськими головами своїх осячих лобів не ховали... Ов! Та

вони й бомбами кидаються. Без смороду та сопуху москаль не обійдеться. Засмороджують світ!

І дійсно, після цих бомб ціле поле вкрилося димами, і, мов від падлини, понесло на козаків зловонним духом.

— Ох! Та й дам же я вам таких нюханців, — грозив Мручко, — за оті ваші бомби, що вже до смерті нічого не понюхаєш, небоже! Геть мені отсі тхори царські затьмарили світ, не бачу, що там твориться за цими поганими димами.

А коли вітер порозносив та порозкидував поміж деревами дими, мов шматки порозриваної верети, Мручко побачив, як Шелест двох рейтарів кінчав. Одним помахом широкої вигнутої шаблі одного розрубав надвоє, а другого засягнув по руці так, ще рука випустила поводи, кінь рвонувся, став на задніх ногах, і їздець назадгузь полетів з кульбаки. Шелест випалив до його з пістолі щоб не копирсався довго в снігу, але якраз тоді наперло на нього трьох останніх рейтарів.

Мручко зацікавився, бо здавалося, тут уже й Шелестові край. Та ж і в найхоробрішого козака вичерпаються сили, якщо він задовго б'ється. З запертим віддыхом глядів Мручко, як Шелест шаблю з руки до руки перекидував, як вона, наче сяєво над головою святого, мерехтіла і як від того сяєва, ніби злі духи від святого, відскакували москалі.

— Славно, славно, Шелест! — вигукував Мручко, плескаючи в долоні і шапкою посилаючи козакові привіт. — Після такого бою і полягти не жаль.

Але сяєво чимраз то слабше мерехтіло, і Бог вість, чи не згасло би навіки, коли б тамті два козаки не покінчили були своєї роботи та не скочили йому в підмогу. Один із них, мабуть, колись табунщиком був, бо так справно кинув мотузом, що зашморг здавив москаля за горло, він випустив із жмені шаблю, замахав руками, як крилами, кульбака на сухорібному коні пересунулася набік, і козак тягнув райтара, як псярник собаку, разом з конем до пасіки.

— Відчиняй браму, спускай міст! — гукав Мручко, а на висках йому жили, мов посторонки, понабігали від того зворушення і від крику.

Шелест за той час другого райтара руками в поясі так кріпко здавив, що цьому очі кров'ю забігли, висолопив язик, розчепірів пальці і, не думаючи навіть про дальшу оборону, як піврана дівчина, дав себе нести з поля. Третій і останній з московських гарцівників зарив носом у сніг.

— А що! Хотів ти земельку нашу їсти, — приговорював до нього Мручко, — так перше снігу наїшся... Скорше, хлопці, скорше, — бо бачив, що москва, позлазивши з коней, лаштується до піхотного наступу.

І дійсно, ще наші греці не добігли до мосту, як роздалося «плі» і кулі посипалися на них.

Але козаки втікали одинцем, і московським кулям нелегко було в їх попадати. А все ж таки одному пострілили коня, другому куля провертіла шапку, третій дістав постріл у ногу. Решта куль або попадала в густий дубовий паркан, або перелітала його, відломлюючи гілляки дерев і влучаючи в хату.

— Рот не менше три, — сказав Мручко, прислухуючись до ворожої пальби. — Значиться, наш один на їх десятьох.

— Хватить, добродію, хватить... — заспокоював його козак, що стояв біля гаківниці.

— А чи не почати б і нам.

— Не пора, — відповів Мручко і пригадав собі нараз, що Одарка лежить у дворі і що вікна її кімнати звернені якраз на московські кулі. Покликав свого осавула.

— А перенеси-но ти, Сидоре, свого охотника на другий бік хати або краще занеси його до безвіконної комірки, бо щоб знов яка куля не заблукалася до нього. Мабуть, полюбили його.

Осаул метнувся у двір. На постелі, засланій свіжо виправленою білою шкурою, лежала Одарка. В печі горіло, і червоний відблиск полуміні освічував її бліде, смагляве обличчя. Коси не джерегелями обвивали її голову, лиш падали на

круглі рамена двома чорними, аж синіми крилами. Одно з рамен було туго перев'язане білим рушником, а кров все-таки протискалась крізь полотно. Одарка очі мала накриті повіками, а від довгих чорних вій лягали на лиця глибокі тіні. Груди підносилися високо, ніби скинути хотіли кожух, котрим її прикрито.

Козакові жаль було будити дівчину, хотілося стояти й глядіти на неї. Але пригадав собі Мручкові слова, прискочив і вхопив, як дитину, на руки. Не боронила, дала нести себе, ще й обіймила його за шию і устами шукала його уст. Поміг знайти.

— Як тобі? — питався тривожно.

— Люблю тебе... — відповіла, і коли поклав її в коморі на дубовий ослін, довго-довго не пускала від себе. Нараз відігнала словами: — Іди вже, йди! Там треба тебе!

— Ой треба, — зітхнув, вхопив з кута мушкет і вибіг на подвір'я.

На устах чув мед. У пасіці було...

На порозі задеревів. Яка зміна за цей короткий час!

Хоч сонце поверх дерев знялося, за димами світа Божого не було видно. Вітер віяв від півночі, весь дим, весь сморід сірки, селітри і клоччя з московських фузій, з козацьких мушкетів, з пістолів і гаківниць повертав на пасіку. Кулі лопотіли по паркані, по пнях дерев, по стінах будинків, як по

вікнах град; козаки, згнуті, мов переломані в поясах, перебігали від дерева до дерева, пересувалися попід стріхи й нависи, перестрибували небезпечні місця, знаючи, що кождий із них стоїть за десятьох.

З меншого омшаника добувалися здержувані стони, змішані з крепкою козацькою лайкою. Сотенний осавул догадався, що там осматрують ранніх. По снігу, як червоні стрічки по білій сорочці, снувалися стежечки криваві.

— Хоч не влучно, але густо стріляють, — погадав собі осавул, міркуючи, куди б то йому безпечно проскочити між тими кулями до Мручка. Стрибнув під паркан, притулився — скочив, притулився і знову скочив, аж добіг до вежі.

Мручко стояв на своєму місці і лаявся по-своєму:

— Млість бере глядіти на отсих медляків московських, як вони б'ються. Не будь я наказним отаманом у цій пеській баталії, то скочив би до вас та дав би вам школу, мамули мерзотнії.

А змінюючи голос, приказував гармашеві.

— Нижче бери, знову на декілька сажнів підступили. Та-ак!

Гаківниця впригувала кулю, і на полі чути було довге й жалісливе: «О-о-о!»

Осавул підібрав собі гарну проломину в брамі, спер дуло свого мушкета на пеньок і брав ворога на

око. Що який лиш висунувся трохи, хапався рукою за голову або за серце, підстрибував, викидував дивно ногою вгору і клався на сніг.

Чорно було на землі, так згерцьовано поле. Тільки де-не-де червоні ковбані вилискували до сонця і парували, як тепличини у вільшині зимою.

— Ах коли б мені, — зітхав Мручко, закурюючи люльку, — коли б мені людей сотня, то я вже давно над москалями правив би панахиду. А так важка робота. Ой важка.

Став навшпиньки і глянув на поле.

— А тії іродові випоротки знову лізуть. Куди, ну, куди диявольське кодрло? Та ж я вас туті — і, не доповівши, вихопив широку шаблю з піхви і кинувся в браму.

За ним вискочило хлопців душ двадцять. Інші попримощувалися на вежах і на гілляччю дерев, набивали мушкети і ждали на приказ молодого осавула, котрий зайняв місце свого сотника.

Московська рота з тригранними довгими штиками пустилася вперед. Поле було зоране під зиму, важкі глибокі скиби позамерзали, стали тверді, як креміль, московські кіннотчики, не звиклі до маршів, потикалися на них, а також і на трупах, що досить густо встелили вже були ціле поле. Козаки пробігали рівним і пухким гречаниськом та ще рівнішою левадою. Попереду гнав Мручко, забувши, що він отаман у тій, як казав, пеській

баталії. За гнівом і злістю, котрою ущерть накипіло його козацьке серце, він, мабуть, про весь світ забув, бо вже навіть не лаявся, лиш, як тигр, садив на штики.

Вже, може, не більше як п'ятдесят кроків ділило його від ворога, коли з чотирьох веж грюкнули чотири гаківниці, а з десятка козацьких самопалів посипалися кулі на московські ряди. Ті захиталися, як хитається лан, коли воздушна труба його стурбує; почувся крик, лайка, прокльони, одні валилися, як снопи, другі відскакували, як тріски від сокири, інші, загулюючи очі перед стрілами, штовхали штиками навмання. А Мручко з невеликим своїм товариством пер уперед. Його шабля виляся у воздуху, як блискавка, спадала на карки, як грім, підтинала ноги, як коса, то сичала, як гадина, то дзвонила, як дзвінок, — гостра, невблаганна, кривава.

Вже він був проколений штиком з рам'я, вже йому кров заливала ліве око, не чув, не зважав, не дбав... Ворог подавався. Задні ряди мішалися від куль, що безнастанно сипалися на них від пасіки, як із твердині, передні поверталися, втікаючи перед козацькими шаблями, а що команда була: «Вперед!», так ті, що подавалися, застромлювалися на штики своїх товаришів або поверталися, і тоді штики зустрічалися зі штиками.

А все ж таки, що двадцять людей, то не сотня, і, може б, хоробрий сотник переплатив буз життям своє завзяття, коли б не прийшла була ніби з неба зіслана підмога.

Котрийсь із челяді сотника Імжицького, бачучи велику небезпеку, яка грозила і козакам, і маєткові його пана, не питаючись нічийого дозволу, потайником побіг у хутір і дав знати старшому сотниченкові. Цей зібрав своїх трьох братів, взяв чотирьох поповичів, гукнув на челядь і на охочих до таких пригод хуторян, причвалали до потайника кіньми, а тоді бігцем, і ватага душ півсотні зі свіжими силами кинулася Мручкові на поміч.

Мручко не озирався, пособників не бачив, дивувався тільки, чому-то ворог нараз попав у такий переполох, як перед нагінкою зайці.

— А, тхорі, а, мамули, а, прелюбодії окаянні! — гукав Мручко не своїм голосом. — Та я вас на локшину посічу, та я вам такий люштак зроблю, що внукам своїм перекажеш, котрий з головою втечеш!

Козаки, як кесарі, мели перед собою луг, аж відперли ворога поза оранку, а тоді повернулися і дали драла в табір. Щолиш тоді, як перебігли місток і брама за ними зачинилася з гуком, Мручко стиснув сотниченка так кріпко, що цей мало дух Богові не віддав.

— Спасибі, брате! — промовив, цілуючи його, і більше нічого не казав, бо цей табунщик, що за сотниченком бігав, доносив тепер, що драгунський відділ околює пасіку від ставу.

— Багато їх? — спитав Мручко, і очі в його засвітилися, як у вовка.

— Коней, може, пів, а може, й ціла сотня.

Мручко подумав хвилину, а тоді обтер кров з лівого ока і вдарив себе рукою по лобі.

— Маю їх!.. Бігайте, — казав до челяді, — та сокирами прорубуйте лід по нашому боці в ставку. На проруби кладіть дошки та присилуйте снігом. Мерщій! А ти, Сидоре, — звернувся до свого осавула, — бери Шелеста, Журбу й Сицького та ще козаків з двадцять, виводьте коней задньою брамою в ярк і з лівого боку напірайте на москву. Діставши таку славному допомогу, ми тепер горою. А ти, товаришу Великане, стань на чеку ⁵³ на мойому місці, виручи мене, бо бачиш, хотіли бісові діти проколоти Мручка як великодного кабана, хоч у нас ще й до Різдва далеко, — і побіг у той омшаник, в якому осматрювали ранних.

Козаки відпочивали. Був це вже третій випад нинішньої днини, — втомилися. Але ні перший під проводом сотника Журби, ні другий під Чорнієм не

⁵³ Чек — сторожа.

був такий завзятий і кривавий, як отсей третій, котрий, немов напропале, провадив Мручко. І в тамтих завдано ворогові великих утрат, а після того здавалося, що він уже дорешти охляв і втратив охоту до бою. Сховався в ліс між дерева і звідти рідкими стрілами давав знати, що ще не відійшов.

Саме тоді, як Мручко з перев'язаним оком і з осмотреною рукою виходив з омшаника, челядь сотника Імжицького кінчила роботу на ставі.

— Гаразд! — похвалив їх Мручко. — А тепер ви, панове сотниченки, з двома десятками своїх людей бороніть пасіки від ставу. Як того я вам не потрібую казати. А хватить вам дві десятки, що?

— Хватить, хватить, — відповіли чотири бадьорі голоси.

— А ти, молодче, — звернувся до наймолодшого табунщика, — сідай оклін на шпаркого коня та гони ярком у ліс за моїм осавулом і, заки він на ворога напре, дай нам трубкою знак. Гони!

Мручко затирав руки. Не кляв і не зневажав ворога, бо голова його працювала над планом, від котрого залежав остаточний успіх, — на нині. Він зібрав півсотні козаків, казав їм добре осмотрити і заготовити пістолі та чекав на знак. Саме тоді, як райтари увігналися на прорубаний лід, одні топилися, а другі гинули під стрілами сотниченків, заграла в лісі трубка. Мручко з своєю півсотнею

кинувся на ворога. Та ще він не добіг до лісу, ще не впали перші стріли, як осавул Сидір з своїм відділом сидів москалям на карку. Москалі кидали фузії, знімали руки, як до молитви, або йшли урозтіч, як наполохана звірина.

Решта подавалася вправо. Але звідтам летіли на них недобитки тих райтарів, що мали обійти пасіку від ставу. За ними гналося чотирьох сотниченків і стільки ж поповичів, здорових, як вилушки, і челядь сотника Імжицького, і хуторянська молодь. Зчинилася різня, котрої вже й Мручкові було забагато.

— Піддавайтеся, хамули царські, а то воздуху дорешти затроювати не хочу вашим зінським падлом!

Декілька піддалось, їм відібрано зброю і пов'язано руки верівками. Багато полягло в рукопашному бою, інші спаслися бігством.

За тими гукав Мручко.

— А скажіть своєму цареві, щоби він удруге не смів обиджати чесних козаків, висилаючи до бою з ними таких лопуцьків необчімханих, як ви!

Та москалям вже, мабуть, жидівські діти були немилі, — втікали, аж курилося за ними.

Мручко оглядав боевище. Сопів, але вже не сердився. Мовчки ходив поміж трупами, що лежали, як снопи на скошеній ниві, і кивав головою. Зітхав.

— Тільки людей намордували і коней збавили так багато. Щоправда, худі вони, як жидівські собаки, але коні добрі, породисті, жаль худобини. Та й люди, хоч і москалі, а все ж таки люди, все-таки і в них якась там душа теліпається. Може, й між ними котрий був чоловік не найгірший, може, стару матір лишив, дівчину або жінку з дрібними дітьми. Роздивіться добре, козаки, чи не дише ще котрий, щоб забрати його в омшаник та оглянути, може, вилежиться. А тих, що певно померли, стягнути на купу та викопати яму й поховати. Хай знають, що від християнської руки погинули!

І хоч як важко було копати глибоко заморожену землю, вирито широку яму, покладано мерців, і Мручко перший кинув на них три заступи чорної української землі, перше на своїх, а тоді й на московських. Кидаючи на своїх, казав:

— За тую землю ви погинули. Нехай же вона вам легкою буде!

А кидаючи на москалів, приговорював:

— По землю нашу післав вас цар, ви сповнили його приказ, спить же у ній спокійно.

Козаки вінком обступили могилу і мовчки прощалися з товаришами і з ворогами. Нині вам, а завтра нам, може, те саме буде.

Ніхто не промовив зайвого, зневажливого слова. Ангел смерті повів на них своїм студеним крилом.

Мручко над могилою пригнув коліно, може, згадував своїх погибших синів, може, гадкою забігав в майбутнє, досить, що відмінився всеціло. Споважнів і посумнів, ніби жартів ніколи й не знав. Знімаючи очі на небо, на котрім сонце вже стояло високо, говорив, ніби прочитував з книжки:

— Не гнівайся на нас, Божеє око, що ми зневажили тебе отсим каїнським ділом. Та Бог найкраще знає, що не з нашої вини воно сталося. Боронили ми землі й волі. Нехай же кров неповинна спаде на того, що наважився відібрати в нас одно і друге.

Сонце ясним оком глянуло на світ і озарило ще одну нову, високу могилу, котрих на Україні так дуже, дуже багато.

VII

Мручко не засидівся в пасіці. Хоч меду було ще вдовіль, поминків не справляв. Раз, що гетьман язика дожидався, а друге, що треба було поспішатися до Гірок, заки московські недобитки добіжать до свого табору та про все розкажуть. Отож, як тільки звечоріло. Мручко пустився в похід.

Вертали не тою дорогою, що прийшли, а за лісом перейшли річку по льоду і трималися другого берега. Вертало знову чотири десятки, бо хоч

декілька тяжко ранених потайником перенесено в хутір, то на їх місце поступило до Мручка двох сотниченків Імжицьких і двох поповичів, здорових, як вилушки, а за ними ще й деякі з табунщиків Імжицького та трьох хуторянських парубків. Все народ годящий, жвавий, за котрий не погнівається гетьман. Вони вже здавна рвалися то на Січ, то до сотень, та батьки не пускали, бо ще не опірилися гаразд. Але відбувши хрестини під Мручком, втікли і без батьківського благословення.

Осавул Сидір їхав мовчки біля сотника.

— А де ж твій товариш подівся? — питався той. — Бачиш, радив я тобі, щоб до другого разу підіждати.

— Не хотіла послухати мене.

— Розставатися з тобою не хотіла. Так ти не сумуй. В Імжицького кривди їй не зроблять. Це якась не лиш гарна, але й відважна дівчина, амазонка. Не даром кажуть, що на нашій землі колись оці амазонки воювали. Може, і в твоїй Одарці душа котроїсь із них сидить.

Осавул не відповів нічого, лиш чув, що світ йому затьмарився, було зимно й темно.

Як доїздили до Гірок, Мручко висунувся вперед, спинив свій відділ і промовив коротко:

— Спасибі, товаридщі, що не посоромили себе й мене. І ворогові дали прочухана, і гетьманові язика ведемо, і не одного. Отак, гадаю, коли б ми

свого рейментаря слухали, то й не посоромили би своєї слави козацької, молодецької.

Пускав дим з файки, як з димаря, важко зітхаючи, не від втоми, як більше від сумних гадок, що нічним туманом вповивали його сиву голову

Сотник Мручко привіз гетьманові язика більше, ніж було треба, щоб довідатися, що Батурин у великій опресії і що батуринці, як спасення, ждуть приходу Мазепи і шведів. З тої сутички, яку мав сотник з відділом московських ратників, неважко було догадатися, що цар має під своєю рукою доволі великі потуги, коли, крім того, що облягає Батурин, може під'їздити союзна, шведсько-козацьку армію. Не маючи певності, куди вона піде, не хоче теряти з нею зв'язків, навпаки, його відділи підскакують до союзників, як собаки до травленої звірюки, безпокоять, бентежать, нервують. Мазепині козаки, чуючи неугавний гук гармат, гадали собі: чи не мій то город, чи не мою слободу обстрілює Москва? Цілу ніч виднокруг палав кривавою луною, а з шумі і в скиглінню вітру легко було дочутися зойків і ридання безжалісно мордованих людей. Жорстокість царя відома була цілому світові, тож і не диво, що Мазепині люди важко страдали, дрижачи о долю своїх залишених родин.

Більше всіх страдав гетьман, почувавши на собі відповідальність за судьбу країни. Царя він

знав краще, ніж хто-небудь інший. Не раз балакав з ним, чув його погляди на світ і на життя, знав, що він не лиш чужого, але й сина рідного не пощадить, коли цей стане на дорозі до здійснення його великодержавних планів. Що для Петра життя чоловіка? Що для його сотню городів перемінити в руїну і тисячу сіл стерти з лиця землі?! Якщо не встоїться Батурин, то незавидна його доля. Меншиков не пощадить нікого, покористується нагодою, щоб дібратися Мазепі до печінок. Меншиков — не лев і не тигр, а дикий кровожадний кіт, що в муках своєї жертви почуває якусь окрему розкіш.

І гетьман гірше всього дрижав о долю Батурина. Це його президія, там найвірніші його люди, там залишилася Мотря. Вона, певно, не сидить з заложеними руками. Коли б живою попалася Меншикову в лабети — Боже, не допусти до того!.. І гетьман, як лев по клітці, ходив по одній із саль свого замку в Гірках.

Бахмач, Батурин, а тепер тії Гірки! А в майбутньому що? Пригадалося минуле Різдво. А яке ж буде сьогорічне? Пригадався Бахмач, вертеп, царська корона, що покотилася від коси смерті йому до стіп, «*Certum, quia absurdum*»⁵⁴, і гетьман

⁵⁴ Певне, бо (на око) неможливе, навіть безглузде (латин.)

усміхнувся гірко. Чиясь корона покотиться, мабуть, але чия?

І пригадалася Мотря... «Мотре, сонце моє!» — «Пане мій!» Як же воно далеке і як далеке всьо, що так близько колись лежало на серці!

З віддалі бачив усіх іншими, ніж зблизька. І Мотря іншою ставала. Це вже не дівчина, котру він полюбив останнім жаром душі, а його донька, котру рад був притулити до грудей за тисячі тих доньок України, що тепер страдали... *Non est ad astra mollis a terns via!* ⁵⁵ Дай, Боже, сили, вихилити цю чашу до дна!.. *Ti ne cede malis, sed contra auden-tius ito!*
56

Підемо на перебій! В огні залізо сталиться, у горю вдача народу.

Гетьман пішов до короля Карла. Чув, що їхня доля подібна до себе і що історія їх імена сплете навіки з собою, що вони оба довго-довго в своїх країнах остануть незрозумілими, загадочними, дивними, що їх не благословитимуть, а проклинатимуть цілі покоління, і щопиш колись, як століття минуть, роз'ясняться і близькими стануть їх фантастичні обличчя. Король нездужав, але з

⁵⁵ Нелегко зніматися вгору! (латин.)

⁵⁶ Іди без жаху вперед! (латин.)

недугою крився. Вдавав, що почуває себе сильнішим, ніж коли. Народ це «rudis indigestaque moles»⁵⁷ Хочеш вести його, не показуй справжнього обличчя. Комедію грай на theatrum⁵⁸ світа — «vult ludi mundus, ludatur»⁵⁹.

Король з напухлим від морозу лицем лежав одягнений на ліжку. Полинялий синій каптан з мосяжними гудзиками, високі чоботи, жмутки волосся біля висок, як крила, котрі йому спокійно всидіти не дають, несуть кудись, за Урал, до Євфрату, до Гангу, щоб лиш не тут, а все дальше і дальше!

Почувши, що гетьман прийшов, піднявся і вийшов назустріч, кланяючися і всміхаючися тією усмішкою, від котрої іноді мороз ішов по спині.

(Нема нічого сумнішого над трагічний сміх великої людини...)

— Ваша величність княжа...

— Ваша королівська милість... І стиснули собі долоні.

⁵⁷ Необроблена й неупорядкована маса.

⁵⁸ Театрах.

⁵⁹ Хоче світ бавитися, хай бавиться.

Балакали латинською мовою. Карло уважно будував речення, бо не мав часу вивчитись мови Ціцерона так, як умів її гетьман.

— Ваша милість недужі? Бентежу? Будь ласка, положіться. Після такого походу навіть Геракл почув би втому.

— Геракл — це міг ⁶⁰, а ми реальні люди, нам і над утомою запанувати треба.

Вчинки вашої милості переходять межі реального.

— Це щобиш будучність покаже.

— Будучністю сильні люди правлять.

— Від найсильніших невідоме сильніше. І король прислонив очі рукою.

— Чи не зробив я похибки в синтаксі? — спитав, змінюючи голос. — Наскільки я латинську мову знаю, ні.

— Чоловік ніколи не є певний слова... Ані діла, — додав, подумавши хвилину.

— Хто ж тоді може бути певний, як не милість ваша? Король заперечив головою.

— Ні, ні. Я ще менше, ніж другі... У непевності весь чар життя. Бути певним — значить капітулювати перед самим собою. Життя — це гра, а в грі певності немає. Певний грач — шулер.

⁶⁰ Міф.

Невже ж ми певні з вами, ваша милосте княжа, що поб'ємо Петра? Скажіть!

Гетьман подумав хвилину.

— Ні.

І сиві Карлові очі зустрілися з темними зіницями Мазепи. Сонце топило лід на шибках.

— Певні лиш ці трупи, що лишаються за нами, і ті зруйновані городи й села, а все інше — великий знак питання.

Певне горе людини, а втіха мимолетна.

— Так, — втіха мимолетна. Я її чую тоді, коли забуваю про себе, а забуваю я про себе, коли жону у бій, хоч би й один на сто... А скажіть, що ви чули, летячи степом на розгуканім коні.?

Питання було настільки несподіване й дивне, що гетьман тільки всміхнувся:

— Це було давно, дуже давно, воно вже до міфології належить.

— Як багато дечого другого, — додав король. За стіною почувся голос скрипки.

— Мій Люксембург сарабанду грає, — пояснював король. — Може, ви не любите Баха? Прикажу перестати.

— Будь ласка, лишіть, хай грає! У мене є теж карлик, і йому так само все вільно

— Тільки нам і їм усе вільно. Правда?

— Так собі люди гадають.

— Люди не одно зле гадають. Нам дуже мало вільно, дуже мало! Наша руки спинює мороз, брак гроша, людська глупота і від усього сильніший припадок. Сліпий припадок, котрого ми й не бачимо. Невидимий ворог від усіх страшніший.

І король знов очі прикрив рукою.

Гетьман прийшов де нього з наміром побалакати про дальший похід. Хотів намовити Карла, щоб двигнув табір і сунувся вперед. Гетьманові земля під ногами горіла, тривожився о Батурин, але сказати того не смів. Аж король перший почав.

— Мені відома причина, якій завдячую ваш візит. Ви хочете, щоб я під Батурин ішов.

— Не перечу. Рад би. Це ж моя президія

— Спішітесь Вашому престольному городові на відбій.

— Гадаю, що ваша милість не менше спішилася б, коли б їхню столицю обложили вороги.

— Не знаю. Можливо, наскільки воно не псувало бій загального плану війни. Що ж до Батурина, то я боюсь, що не поспіємо в час, — сказав немов несміливо король.

— Батурин укріплений гарно.

— Золотим ключем і найсильніші брами відчиняють. Гетьман зжахнувся.

— Urinam falsus vates sim ⁶¹, — додав король, щоб заспокоїти свого гостя.

Та не заспокоїв. З дотеперішніх розмов гетьман упевнився, що цей фантастичний лицар умів дивитися тверезо й передбачував не одно... Золотий ключ? Невже ж пізнав гетьманових старшин?

Це заболіло Мазепу. Карло зрозумів цей біль.

— Спродажні люди, — казав, — були і бувають скрізь. Це хвороба, котру вилічити важко. Я лікую своїх від сімнадцятого року життя і не можу. Але підемо, підемо, ваша милосте, на Батурин, бо нема нічого гіршого, як стояти на місці. Цар Петро теж великий охотник до ходу.

— Кажуть.

— А якої ви гадки про нього?

— Страшний.

— За те його і назвуть колись великим. Важко благому доскочити того високого титулу.

— Неможливо.

— А який він вожд?

— Вашій королівській милості не рівня.

— І я так гадаю. Але в краю, до котрого я увігнався, побіджує звичайно припадок. І це

⁶¹ Щоби я був фальшивим пророком (най ся преч каже!)

найсумніше з усього. Це той невидимий ворог, котрому підемо назустріч.

— І якщо побідить мене колись який полководець, так це буде він, непередбачений припадок, як стихія, як фатум, мойра, щось таке.

І король знову всміхнувся усміхом, від котрого мороз ішов поза шкуру.

— А тепер... — і подзвонив.

На порозі появився дежурний офіцер.

— Прошу сказати Гультманові, щоб накрив стіл на дві особи.

Офіцер вийшов.

— Ваша милість не відмовляться бути моїм гостем? Я маломовний, але нині балакав більше, ніж звичайно. Може, і яке зайве слово сказав, так тоді — простіть!.. Назустріч випадкові ідемо...

Коли сідали за стіл, гетьман побачив, що з кишені короля Карла XII торчав окраєць книжки, невеличкої, грубої, з визолоченими берегами, молитвослов.

VIII

— Бачилися, ваша милість, з королем Карлом? Як же там він?

— Не такий чорт страшний, як його малюють.

— Кажуть, що нездужає. Між шведами з того приводу всякі слухи ходять. Деякі вже й додому збираються.

— Того я найменше боюся. Король Карло не з таких, які з дороги завертають. Його дорога безконечна. Це людина велика, хоч і дивна.

— Про нього дійсно розказують дива.

— Приміром?

— Кажуть, що куля його не береться.

— Про всіх великих вождів таке казали.

— Вважають його несамовитим.

— Бо він не такий, як другі, — герой.

— Доповідають, немов то з кривавими руками вродився.

— Я при його вродинах не був.

— Жінок не любить.

— Лучаються і такі на світі.

— Мовчаливий дуже, за обідом сидів, як на морозі сич.

— А ти б, Андрію, хотів, щоб король, як воробець цвірінькав.

— Ні. Але все-таки міг би промовити слово, бодай про людське око. А то від нього скорше золотих дістанеш, ніж одного слова діб'єшся.

— Для мене він не був на слова скупий. Розбалакався навіть.

— І добалакалися до чогось?

— Авжеж. Завтра виступаємо з Гірок. Войнаровський скривився.

— Завтра?

— А ти ж хотів коли? Нам то у Гірках гаразд, але як їм у Батурині?

— Батурин вірний вашій милості.

— Котрий же тоді город вірний буде, як не Батурин! Та не забуваймо, Андрію, хто його облягає. Меншиков і Шереметьєв. Це ж хитреці! З того боку Чечель і Кенігзен їм не рівня. Це хоробрі вояки, а тамті вихованці царські. О долю Батурина боюся.

— Він ще не впав.

— Це я й без тебе знаю, бо коли впав би, то москалі не відмовили би собі радості, щоби нас сповістити. Можна подумати, як погано вплинула би така вість на настрій нашого війська. Батурин ще держиться, так, але... — і гетьман зітхнув турботно. — Твердиня, як скриня, коваль замкне, а слюсар відчинить. Нема такої твердині, щоб ворог до неї підступом і зрадою не ввійшов.

— У Батурині зрадників немає.

— Зрада, як гадина, під камінням кублиться. Знічев'я підповзне до тебе і вжалить. Один зрадник сто тисяч вірних знівечить.

Замовкли. Під вікнами королівський блазень грав на скрипці сарабанду. Гетьман слухав хвилину.

— Щасливий. Має свою пісеньку і грає її на всілякі лади.

А подумавши, додав:

— Кождий з нас свою пісеньку має... Сарабанда... Король Карло тільки припадку боїться, а я — припадку і зради. Цеї останньої більше, ніж чого. Коли то ми, Андрію, перестанемо боятися зради?

Войнаровський не відповів нічого. Гетьман накрив чоло рукою. Мабуть, пригадав собі всі ті історичні моменти, коли зрада нівечила щонайкращі наші почини. З тих гадок вирвав його Чуйкевич. Прибіг з наглою вісткою, що в таборі тривога.

— З якого приводу? — спитав гетьман.

— Ще не просліджено.

— А все ж таки...

— Багато шведів приходить до нашого табору.

— Шведи не бунтарі.

— Але знеможеш сильно, — обносилися і знебулися, відморожені руки й ноги, уші й носи їм відлітають.

— На війні і голови летять.

— Шведські вояки страшать наших козаків, що король Карло неможливого від своїх людей у походах вимагає.

— Для доброго вояка нічого неможливого нема.

— Наших москалі бунтують.

— Де вони?

— До вартових підходять,

— Не допускати. Стрілять!

— Попів та черців підсилають, а як же до духовних осіб стріляти?

Гетьман згіржливо всміхнувся:

— Мабуть, замало церков побудував Мазепа і не щедрою рукою гроші на монастирі сипав. А може, царський страх від господнього сильніший.

Піднявся з фотелю і махнув рукою.

— Подати мені сивого коня. Поїдемо в табір!

— А охорона? — спитав Чуйкевич.

— Сотник Мручко з своїм відділом поїде. Він учора гарно списався.

Чуйкевич вискочив з двора, щоб сповнити приказ.

Гетьман повалився назад у фотель.

Королівський блазень все ще ходив попід вікна, виграваючи свою сарабанду. Звуки, як шпильки, вискакували зі скрипки і замерзали в повітрі. Останній проскрипів фальшиво.

Гетьман скривився.

— Скрізь фальш. Багато фальшу на світі... Бунтуються. Чого ж то їм заманулося? Втікати? А невже ж я їх тримаю? Хай ідуть до царя, до Саса, до самого чорта. Я біля Карла остану до кінця.

— Останемо, — доповів глухо
Войнаровський.

— Гадаєш, вони того непевного кінця бояться? Куди там! Знаю я своїх людей. Козак в бою, ні смерті не жахається, а бунтується тому, бо бунт — це їх *aitera natura* ⁶². Степовий народ, а степ безнастанно шумить і хвилює. Степ — це не задумані фйорди. Боюсь, що нелегко буде звести їх нам до купи.

— Це вже й тепер видно.

— А чим дальше в ліс, тим більше дерев. Як прийдеться харчі й підводи вибирати, то щолиш тоді зашумить наш народ. Цареві давав, а нам не хоче, бо не бачить, де чужий, а де свій. Двадцять літ я на свічнику стояв, а люди все-таки мене не знають. Але присилую я їх знати, — о, присилую! Раз воно статися мусить.

Бахову сарабанду заглушив голос трубки.

Гетьман схопився. Небіж поміг йому вдягнутись в теплу лисячу шубу з великим соболевим ковніром, подав шапку з червоним верхом. Гетьман вийшов на ганок, збіг по кам'яних сходах і допав свого улюбленого коня.

⁶² Друга вдача (латин.)

Над ним замаяв зачагв букчук з золотою короною, заграла сурма, і невеличкий відділ спустився з Гірок на північ, де на полях між двома селами стояв козацький, нашвидку складений табір.

ІХ

Дорога була недалеко. Не цілої півгодини їзди. Сурмач з двома козаками поскакав уперед. Трубною давав знак, щоб прохожі і проїжджі вступалися з дороги. Гетьман поспішав. В його душі кипіло. Бачив важкий історичний момент, на який зважився, витративши на підготовлення так багато часу й праці, і отес тепер із-за безнастанної коверзи, із-за тієї шарпанини, до якої привикли люди, всьо рвалося, псувалося, розліталося, як цей диявольський віз, котрого колеса кожде в інший бік вертиться. Злість підступала до серця. Зчинити наглий суд, винних покарати на горло, — страхом, якщо не можна добротою приневолити людей, щоб послухали приказу моменту. Моменту, не його! Але чим ближче під'їздив до табору, тим менше тієї злості лишалося у серці, і гетьман не перший і не останній раз у життю нарікав на свою благість. Не вмів бути жорстоким, як Петро, а навіть, як іноді король Карло вміє бути жорстоким.

Гетьман здалеку вдивлявся у табір, обставлений на козацький лад возами і саньми, що

пов'язані були з собою дишлями, ланцями і всякого роду мотуззям. Над возами порозпинано полотна і шкури, щоб захиститися від вітру, який віяв з півночі. За трьома обручами отсих возів та саней, як купи кертовиння, торчали на майдані землянки. Між землянками горіли огнища, а кругом них стояли і лежали козаки, пили, реготалися, грали в кості. До табору підходили шведи, цікаві побачити зблизька своїх союзників. Шведів не важко було пізнати по синіх каптанах з червоними відлогами і по блискучих гудзиках та шкуратяних штанах. Вбрання це було сильно принищене, але вони все-таки, незважаючи на всю свою вбогість, тримали себе гордо. Між ними і козаками вив'язувалася обмінна торгівля. Одні других не розуміли. Говорили пальцями, рухами, очима. Козаки своїм звичаєм насміхалися з чужинців, які людської мови не вміли... «Говори до нього, коли він швед», — казали. Здалеку нічого тривожного не помічалось. Козаки, побачивши гетьмана, розступалися і здоровили його. Деякі шапками підкидали вгору і вигукували: «Слава!» Як звичайно. Щолиш посередині табору, кругом якоїсь повітки, перенесеної сюди з недалекого села, над якою на високій жердці маяла біла плахта, панував незвичайний рух. Кількох промовців вигукувало щось до товпи, товпа хвилювалася і ревіла, як море.

— Додолу з ним!

— Матері його ковiнька!

— Один дурний писав, а другий дурень читає. Досить воловодили нами. Гетьте, чортові сини! Не цікаві вашого слова.

— Гетьман — кебетний чоловік.

— Кебетний і квапливий, але до шведа.

— І до спідниць.

— Ласохлист!

Здалеку годі було досягнути, у чому річ. З поодиноких слів, що їх заносив вітер від тієї повітки, виходило, що про гетьмана мова. Мабуть, одні обстоювали за ним, а другі обвинувачували його, що козаків до Лютра запровадив.

Раз одні брали верх, то знову другі, залежно від успіху промовців. Як котрому повелось щось дотепного повісти, так слухачі ставали по його боці; зате бесідника, що їх не вдоволив, силоміць стягали з колодки і подавали собі з рук до рук, незважаючи на те, чи старий він був, чи молодик, старшина, чи звичайний козак. Табір перетворився у вічевий майдан. Настрої з кожною хвилиною мінялися.

— Курзу — верзу, москаля везу! — гукав якийсь підстаркуватий козак до промовця, що обстоював за гетьманом: — Ага — поведе тебе у карвасар, вір йому!

— Тобі вірити, правда? — відгризався промовець. — У тебе товсте пузо, та зате в голові пусто!

— А в тебе, як в опудала, пика і сам ти худий, як тика.

— Курополох ти, не козак.

— Курополох?! — і скочили до себе.

Обом товариші поспішали в підмогу. Лілася кров, літали жмутки волосся, товпа клекотіла, як на триніжку саган. Гетьманський сурмач сурмив, аж йому очі з лоба лізли. Та його ніби й не чули. Це вже не товпа була, а прямо ковбаня якась, повна безтяменної злості і гнилої злоби, у якій дорешти пропадають останки здорової гадки.

Сотник Мручко не втерпів. Висунувся своїм степовим, худим конем уперед.

— Тю на ваші голови кострубаті, — гукнув. — Дейнеки окаянні! Рейментаря свого не бачите, сліпаки вам поза-ступало, чи що?! — і шаблею плазував направо й ліво. — Комишники нечумазні, відьмаки. Богу противні, горлаї мерзотні, лизнями, як баби мазалками, махаєте, а до шаблі вас нема. Ну, чого дивишся на мене, як теля на мальовані ворота? Настрашуся такого лицаря, гадаєш? Та в тебе ще заїди молочні замість вуса, а ти вже до ради стаєш, як собака з-поза плота на свого гетьмана брешеш. Геть мені з дороги, бо черепи не ваші!

Не знати, чи перед тими словами, чи перед Мручковою шаблею товпа подалася, робилася вулиця настільки широка, що гетьман зі своїм відділом міг під'їхати у саме вогнище бунту.

— Дорогу ясновельможному, дорогу! — гукали підбадьорені Мручком гетьманські поїжджане.

Дехто подавався, другі тупцювали на місці, буцім-то їм годі поступитися в глоті.

Гетьманський відділ застрягав, як мухи в мазі. Гетьман повернув конем, сурмач засурмив, товпа захиталася і стала.

— Гетьман балакає, — почулося кругом. — Тихо там, спокій, мовчїть-бо! Гетьман балакає!

Гетьман з коня на чотири сторони світа поклонився.

— Панове товариство на чорну раду зійшлися? — почав голосом грімким, але спокійним. — А мене не сповістили, хоч я теж козак. Не годиться старих звичаїв нехтувати.

Козаки слухали, понуривши голови додолу. Не сміли глянути в очі, з котрих сипалися іскри.

— По звичаям предків наших у поході мусить бути лад. Не пора тоді на зборища і на наради, не пора на банкети і на бешкети. І поки я цею булавою правлю, безладдя не допущу.

Гетьманський голос набирив сили грому.

— Виновників нинішнього бешкету покараю. Невже ж ви хочете, щоб я дві шибениці возив з собою, одну для тих, що горівкою торгують, а другу, що заколот чинять? Хотів я поводитися з вами, як батько з дітьми, а ви приневолюєте мене бути над вами суддею.

Ніхто не відізвався ні словом. Товпа більшала і — мовкла.

— Невже ж я вас насильно перевіз за Десну? Не обіцялися ви витривати при мені, добуваючи батьківщині нашій слави й волі? Як же вам не сором являтися перед шведом такими, як ви є, горляями, бешкетниками, п'яницями. Дивіться, вони із заморських країв прибули, роками цілими терплять горе й злидні походного життя і не бунтуються. А ви днів кілька, як зі своїх стоянок вийшли, і шумите. Погано ви собі починаєте, панове товариство, погано! Не тільки мою сиву голову зневажаєте, але й своє ім'я козацьке. Батьки ваші у гробах перевертаються, бачучи безтяменність вашу. Дальше так годі. Розрухи такої не стерплю. Я за вас перед Богом і перед майбутністю нашою рахунок здати мушу. Кажіть, чого вам треба, яку кривду терпите під регіментом моїм?

Гетьман озирнувся кругом. Побачив тільки море похилених голів, в шапках і без шапок.

— Труси, курополохи заячесердні! — гукнув. — Віч-на-віч зі мною стати боїтеся, а поза очі лихословите мене. За що? Що послухав слізного прохання батьків і братів ваших на повсякчасні ворожі утиски і проти того ворога в поле вас проваджу? Не покинув же я достатків своїх, не жертвую здоров'ям своїм і життям? Для кого ж я це роблю, як не для спільної нашої справи, кажіть.

Ніхто не важився відповідати, тільки вітер лопотів брудною плахтою на довгому дрючку.

— Отеє ваш прапор, без барви, так як і ви. Зняти мені ганчірку отсю, бо сором дивитися на таку нечисть!

Кількоро рук зірвало плахту з дрючка, дерли, розривали її на шматки.

— А тепер питаю вас востаннє, чи хочете оставатися зі мною, чи йти геть? Більше питати вас не стану, бо не на іграшки ми тут прийшли. Хто скорше вірить підшептам ворожим, ніж мені, хай забирається відсіль. За бешкетниками і за трусами гидкими плакати я не стану. Для України, безталанної, опущеної і зрадженої своїми невдячними синами, збережу останні мої сльози. Та не діждете ви того, щоб почули ридання моє. Скорше проклін пішлю за вами, проклін батька на голови безпутніх синів... Чого ж ви мовчите? Чом не поспішаєте до царської руки, яка вас ласками своїми обсипле, вимордувавши вперед батьків і

сестер ваших? Виходить, невдоволені регіментом моїм!

Гетьман ждав, дивився кругом, але не виступив ніхто.

— Так тоді залишаєтесь під булавою моєю?

— Залишаємося! — загуло кругом. — Залишаємося!

— А тепер знайте, що я не залишуся з вами, поки не виявлять себе ті, що заколот у мойому таборі чинять. Привідці розрухи мусять понести заслужену кару, і поки воно не станеться, табору з місця не двигну. Шведи завтра ранком виходять, а ми лишимося, дожидаючи суду Господнього.

Гетьман скінчив. Хвилина мовчанки, а тоді шум, як у лісі, коли на нього буря налетить.

— Признавайся, виходи, сякий-такий сину!

Штовхали, приставали до себе, тягалися, поки кількох не висунулося вперед.

Промова старого гетьмана ніколи не розминалася з своєю ціллю, а погроза, що шведи підуть, а козаки залишаться на загибель, на бій з собою і з москалями, навіть п'яних протверезила.

Винувники мовчки стояли перед білим гетьманським конем. Гетьман довго дивився на них.

— Лицарі! — промовив і похитав головою. — І чи не сором вам? Рішається доля країни, а ви знімаєте бешкет. Відпинайте шаблі, бо ви не гідні їх носити!

Мовчки сповнили приказ.

— Пістолі, якщо не пропили їх, віддайте теж!

І цей приказ сповнено без супротивлення.

— Під варту їх! Гадаєте, на паль вас посаджу, колесувати стану? Ні. Це я цареві оставлю. Він до того мистець. Ваша кара безоружно за табором іти і бездільно дивитися, як брати ваші будуть боротися за вас, поки совість ваша не відізветься і поки навколішках благати мене не пічнете, щоб зняти з вас той сором великий. Геть мені з очей!

Вартові відвели винувників у село, до замкової в'язниці. Гетьман махнув шапкою на чотири сторони світу. Вже рушив був поводами, аж пригадав собі тих п'яних, що їх стрічав у таборі

— На драбини з ними — і в село, щоб не замерзли на полі.

Нехай бачить сільський народ, як запиваються його оборонці-лицарі не меча, тільки чарки. А завтра, щоб ви це знали, п'яних я на санях везти прикажу, як мерців, на позорище своїм і шведам. Най бачать, з якою то армією мусить гетьман Мазепа добувати волю України. Сором на голови ваші!

Повернув конем і виїхав з табору.

Козаки спокійно розходилися по своїм полкам і сотням. Горіли вогнища. На землю спускалася ніч, зимна і темна, без місяця і зір.

Х

Мручко стиснув острогами свого коня і почвалав вперед. Їхав перед гетьманом на кид татарської стріли.

— Спішно нашому сотникові до Векли, — завважав, жартуючи, гетьман. — Тільки не засиджуйтеся там довго, панове, — додав, повертаючись до сотенних старшин, бо завтра виступаємо в похід. Векла Веклою, а війна війною. Двом богам годі служити.

Котрийсь, осмілений добротливістю гетьмана, радив, щоб Веклу разом з дівчатами з собою забрать. Такої доброї хазяйки і таких гарних дівчат жаль на чужі руки лишати.

— Годі, панове, — відповів гетьман. — З нами і так старшинського жіноцтва забагато. Король не любить жінок.

— Видно, на свою не наскочив.

— Мабуть, і королі не знають, що добре.

Жартували, не прочуваючи лиха. Хтось молодого сотенного осавула згадав.

— Ось тому вже й Векла немила, — казали.

— Чому ж бо то? — питався гетьман.

— Бо його дівчину, тую вихрестку, що в Векли жила, вчора в Імжицького пасіці москалі поранили.

— А звідки ж вона там узялася? — питався гетьман.

І йому розказали цілу пригоду.

Покликав осавула до свого боку.

— Заманулося тобі, козаче, кохання в час війни? — промовив ласкаво, ніби рукою по серці погладив.

— Не шукав, ваша милосте, саме прийшло.

— Воно, звичайно, некликане приходить, і хоч женеш, не йде. Так ти в розпуку не вдавайся. Суджене — не розгуджене.

Балакали, не прочуваючи лиха. Аж тут Мручка ніби оси вжалили. Став у стременах, глянув наперед себе, а тоді коня острогами попер і зник у вечірній темряві. За хвилину вернув збентежений до гетьмана.

— Милосте ваша, сідайте на мого коня! — просив, ніби приказував. Гетьман здивовано глянув на нього. — Благаю милість вашу! — наглив Мручко. — Негайно!

Гетьман подумав хвилину:

— За вчорашню твою послугу послухаю тебе, — відповів, пересідаючи на сотникового карого, невеличкого, але дуже шпаркого коня.

Сотник на гетьманового сивого скочив.

— Бунчук наді мною! — гукнув. — Осавул біля мене. Половина козаків за мною, друга

половина з ясновельможним у ярк, а з ярку ліворуч у Гірки пробирайся! Спішись!

Ніхто не питався, як і чому. Не було часу на такі питання. Всякий вірив, що старий сотник гаразд діло обдумав, і нікому навіть на гадку не прийшло, яким це чином він гетьманським конвоєм нараз став заправляти.

Білий гетьманський кінь поскакав зі своїм новим їздцем, над котрим маяв бунчук з золотою короною. Гетьман на Мручковім повернув у ярк.

Та ще він і сто кроків не в'їхав, як на шляху, котрим почвалав Мручко, почувлася пальба.

Щолиш тепер зрозумів гетьман, у чому діло.

Сотник, щоб ратувати його, себе наразив на згубу. Москалі, побачивши з засідки білого коня під гетьманським бунчуком, візьмуть сотника за Мазепу і цілою силою кинуться на нього, а гетьманові хіба з бічною сторожею зустрінутися прийдеться.

Гетьманові на тую гадку так якось дивно зробилося на душі, так ніби жалісно й любо, що він і про нинішню ребелію в таборі забув. От є ще й між козаками такі, що ради загального добра життя своє повсякчасно в жертву принести готові.

І хто ж це такий? Звичайний собі сотник, яких сотки. Сміховитий балакун, старий весельчак, а гляди, до чого він спосібний!

Та якраз тому не хотілося гетьманові прийняти Мручкової жертви безвідплатно, не хотілося такого хороброго козака лишати на поталу судьби.

— За мною! — гукнув, торкаючи острогами коня. Півсотні козаків пустилося за ним, збиваючи на полях снігову куряву, що ніби велетенський вуж покотилася навпрошки до шляху, в напрямі, де лунали стріли. Здалеку чути було щораз то сильнішу пальбу і щораз голосніші крики. Людські голоси мішалися з іржанням коней, з виском і стенами. Ще хвилина, і весь той боєвий гук приник перед могутнім голосом Мручка.

— Лаполизники антихристові, — гукав, — мамули гемонські, навчу я вас на почот гетьманський нападати, харцизяки кровопийні! Ясновельможного захотіли, а чортової матері не ласкав

Кулі перестали свистати, мабуть, до рукопашного бою прийшло,

Тут козаки були митцями, а Мручко перший з усіх. Він одним махом шабляки голову воліві стинав, а втомивши праву, до лівої руки шаблю так мітко перекидав, що годі було й помітити ту штуку. Куля і найхоробрішого влучить і трупом покладе, тому-то козаки краще почували себе в бою на біле оружжя.

Гетьман довіряв старому козакові, а все ж таки спішив йому в підмогу. Мручковий кінь черевом снігу доторкався, — птахом летів.

Хоч вітер сипав їздцям снігом в очі, ніби їх спинити хотів, гетьман добре тримав дорогу. Вискочив на шлях якраз кроків, може, сто за москалями, щоби їх ухопити в два огні. Москалі всеціло зайняті були боротьбою з Мручком і його козаками. Ні раз не сумнівалися, що гетьман буде їх, бо хоч як він хоробро бився і як лаявся сердито, а все ж таки перевага за ними. Та ще яка! Не один з царських рай-тарів усміхався вже до тієї нагороди, якою помилує їх цар, коли приведуть йому «гетьмана ізмінника», бо нікому з них навіть на гадку не прийшло, що не з Мазепою, а тільки з одним із його численних сотників мають діло. А щоб гетьман у цю хвилину заходив їм на зади, цього вже таки ніхто передбачити не міг би.

А воно так і сталося.

Як буря, налетів на москву гетьманський відділ. Розгін, з яким козаки вдарили на ворога, нечайність удару і його свіжа сила захитали райтарами царя. Стратили голову, і відлетіла від них охота до дальшої борні. «Мазепа — чарівник. Мазепа — характерник! Його куля не береться», — от що кожному приходило тоді на гадку. «Хто в Бога вірує, спасайся!» — радив їм внутрішній голос, і вони хотіли послухати його.

Вихоплювалися з кліщів, вискакували з бойового каре, як вовки із западні, і тікали в поле. Козаки доганяли їх, як не кіньми, так кулями з пістолів і з рушниць. Мручко з одного, а гетьман з другого боку залізними обручами стискали московський під'їзд, рубали й нівечили його до останка. Коні з кіньми кусалися, люди людей стягали з сідел, давили, стискали, торошили кості.

— Козолупи, шкуродери, харцизяки! — скаженів Мручко.

— Стерва ваші на локшину посічу собакам на байрам. Ясновельможного заманулося вам. Як я тебе прошпилю, то тобі ясно зробиться в очах!

Москалі відповідали прокльонами, зойками, передсмертним харчінням. Коні, позбавлені їздців, порубані, криваві, вихоплювалися з глоти й летіли навмання по білих полях, як видива страхітного сну. Несамовите, жахливе іржання відбивалося далекою луною, збільшаючи грозу бойової картини.

Недобитки слізно благали пощади. Мручко боявся підступу і не щадив нікого, навіть себе. Весь був облитий потом. Сорочка прилипла до тіла і до ран. Очі запливали кров'ю. Шаблею, як пером по папері, по спинах і по карках ворожих писав, смертельні присуди підписував. Аж не стрічаючи відпору, гукнув:

— Шабаш! Хто жити хоче, з коня злази і фузію складай! Два рази не потребував казати.

Обезоруженим в'язали руки, коней за вуздечки зчіплювали докупи і відділ двигнувся вперед.

Побачивши гетьмана, Мручко пополотнів.

— Милосте ваша, а це ж що?! — крикнув не своїм голосом.

— Те, що бачиш, — відповів гетьман, — і те, що мусіло бути, — і стиснув сотника за руку.

— Спасибі тобі, старий друже, — прошепотів, зазираючи йому в очі. Більше слів підібрати не міг, бо зворушений був сильно і спрацьований несподіваним боєм.

І Мручко хвилювався.

— Як можна було свою достойну особу виставляти таку небезпеку?

— Авжеж можна, щоб гетьман був менше хоробрий від сотника свогого?

— Сотників, як собак, а ваша милість один і другого не буде, — відповів Мручко. — І коли б так яка глупа куля або московська шабля... і що тоді? Боже ти мій! — аж за голову взявся.

— Заспокойся, пане сотнику. Мазепи куля не візьметься, — відповів самовпевнено гетьман. Хвилину їхали мовчки. Нараз Мазепа спинив свого коня: — Старі ми вояки, а іноді щось таке робимо, мов молодики.

— Що ж такого?

— Між табором і моєю квартирою не завели ми зв'язків. Учиться чоловік не до старості, а до гробової дошки. Треба нам більше оберігатися від ворогів.

— Дійсно, стереженого Бог стереже. Нараз Мручко пригадав собі щось.

— А де ж мій осавул? — гукнув.

— Де сотенний осавул? — залунало кругом. Сотенного осавула не було.

Мручко десяток людей на боєвище післав шукати. Раненого чи мертвого щоб доставили.

Вернули з нічим.

— Значиться, пропав козак. А гарний був і вірний. Учора я дівчину його лишив, а нині його позбувся. Безталанні якісь!

Зняв шапку і перехрестився.

— Якщо погиб, най з Богом спочиває. Та не забудь, що він голову поклав за гетьмана. Коли ж вороги живим забрали, хай його Мати Божа своїм покровом обтулить, а нам, дай Боже, щоб ми його відбили. Досвіта, заки рушимо в дорогу, трупів похоронити треба.

— Треба, — притакнув гетьман, дивуючись, як нараз відмінився Мручко.

— Але ж ти, сотнику, здорово лаєшся, — пригадав собі.

— Легше рукам, як губа не дармує, — відповів сотник, торкаючи гетьманського коня.

Над Гірками стояла заграва. Чути було гук зі шведського табору.

— У Веклиній хаті світиться, — сказав сотник і підкрутив вуса.

— Векла на тебе з вечерею жде.

— Гадають, ваша милість, що я до юбок такий-то скорий? Було колись. До товариства тягне мене тепер, не до жінок... Але чи не пора, милосте ваша, обмінятись нам кіньми. Досить мені гетьмана вдавати, — і хотів злазити, але гетьман здержав його за руку.

— Не поспішайся. Ще час!

— Як же так? В'їжджаємо в село.

— Не шкодить. Такий сотник, як Мручко, і гетьманського сідла достоєн. Мручко не зрозумів.

— Як же це воно?

— А так, що мій кінь лишиться за тобою, на спомин нинішньої пригоди.

— Ваша милість жартують собі з мене. Я — і гетьманський кінь? Та ж він сміявбися з мене.

— Якщо мій сивий не дурень, то сміятися не буде. Заміна нечесті йому не зробить. Бери його разом зі збруєю, і хай він тебе щасливо занесе крізь боєвища до твоєї хати.

Сотник припав до гетьманської руки.

ХІ

День 10 листопада ліниво піднімався зі сну. Нерадо й неквапно скидав з себе покривало молочної імли. Мокре, зимне, як ховзка студена слизь, пхалося в чоботи, вдиралося за пазуху, залазило в душу.

Людам з ротів, а коням зі шкури бухала пара, як дими. І люди, й коні нерадо кидали свої стоянки в Гірках і кругом їх. Радніше перезимували би тут, бо зима заповідалася не яка-будь. Цибуля і часник сиділи цього літа дуже глибоко в землі, що було познакою великих морозів. Волос на худобі був густіший і довший, як звичайно, ніби звірина задалегідь вбиралася тепліше.

Птахи кружляли близь людських осель, а вовки навіть у днину підходили під самі села. Старі козаки, що з природи вміли читати, як із великої книги життя, заповідали такі морози, яких ще світ не бачив. Радили не пускатися в похід, лиш обкублитися в таборі та обзапастиись харчами й дровами, бо люта зима від найзавзятішого ворога грізніша. Те ж саме казали і знахарі та ворожбити, що, ніби гайвороння, снувалися за військом. І як гайвороння не відженеш пугою, бо воно злопотить крилами, закриче, а за хвилю знову на вози паде, так і з тими знахарями й ворожками годі було дійти до ладу. Даром полковники приказували козакам

гнати їх від себе. Вони, як тільки військо розтаборилося, хоч би й на короткий постій, з'являлися біля вогнищ, ніби сонні привиди, і, непрошені, починали свої диявольські куншти. А найгірше, що всі чомусьто дуже таємно й незрозуміле висловлювалися, ніби цілої правди сказати не хотіли. Чи з води, з вугля, із зерен, з карт або з рук ворожили, вривали нараз своє віщування і, загулюючи очі або знімаючи їх на мутне, замрачене небо, шептали: «Боже, змилося над нами!»

Козаки були невиспані, бо вночі з 9 на 10 мало хто й клався. Одно, що лаштувалися в похід, а друге, що ворожбам ось тим не було кінця. Деякі сотники, вертаючи від Векли з прощання, заходили до своїх сотень і проганяли прислужників чорта, грозячи, що гетьман велить їх палити на кострах, як відьом і відьмаків. Але й це небагато на що здалося, хіба що кількох царських шпигів, поперебираних за старців, розобличили і покарали на місці. Але це ще гірше настроювало табір, ще грізніше і непевніше робилося в ньому. Козаки почували себе, ніби гілляки, відрубані від рідного пня, і ніби п'яте колесо в тому возі, на якому сидів король Карло. Це й бентежило Мазепиних людей, що не знали вони, куди їх гетьман провадить, розуміючи тільки те, що не до царя, а проти нього.

Всі прикмети вказували на те, що знову переходитимуть Десну, а такі переходи вважали

вони недоладними, бо коли раз переправилися, то чого ж тоді вертати?

Нікому й на гадку не приходило, що воякові треба слухати приказів свого вождя, хоч шведські вояки давали нашим чудовий примір такого послуху.

Аж ранком дня 10 листопада заграли сурми, вдарили тулумбаси, сотенні старшини вискочили із своїх кватир лаштувати свої сотні, а тоді й полкове начальство стало сотні порядкувати в полки й готовити в похід.

Цілі Гірки й дооколичні села вилягли із своїх хат, діти вилазили на плоти, як воробці, жінки підпирали собою ворота і хитали головами:

— Куди ж ви, соколи наші, відлітаєте від нас?

— У вирій, матусю, у вирій.

— Та чого ж ви так забарилися з тим відлетом аж до зими?

— Бо жаль було розставатися з вами.

— Ой, жалю ж ти наш! На кого ж ви нас, сиріт безталанних, оставляєте?

— На ласку Божу, матусю, на провидіння його...

І скрипіли ворота, ніби й вони плакали за козаками. А старі діди з люльками в ротах, обтулюючися кожухами, підкручували сивий вус.

— Не так-то ми виступали колись. Де-де-де!
За Виговським під Конотопи народ лавою пер, а що
за старого Хмеля — Боже ти мій!

— Та що ви, батьку, теперішні часи до
колишніх рівняєте — де-де-де!

— Правда...

І мовкли, сумно дивуючися, як то мало тепер
війська біля гетьмана остало. Гей, коли б так
півкопи літ з їх похилених плечей зняти!.. Коли б
так!

А дівчата, ті вже за слізьми й світа Божого не
бачили. Коротко зналися, а прощаються, може,
навіки. Підуть свої, а нахлинуть вороги. Свій як не
заплаче, так хоч і скривиться, а чужому твої сльози
— рівно що глухому музика.

— Та чого ти, дівко, реवेश, — приговорював
козак до своєї. — Сорока з плота, а десять на пліт.
На вас все охотники знайдуться.

— Але які?... Я московських зателепів не
хочу... — і ридала, як за покійником.

Якийсь не старий ще, але вже товстелезний
козарлюга у вітром підшитій свитині майталасився
на сухорєбру шкапину і підспівував скрипливим
голосом:

Коли б не та горілиця,
Не тая сивуха,
Не позбувся б я так скоро

Свогого кожуха!

Коли б не та горілиця,
Не тая сивуха,
Не позбувся б я так скоро
Свогого кожуха!

— Потерпи, літо за плечима, — потішав його товариш.

— Прийде літо, буде розмаїте, — відповідав той. А Мручко на свою сотню гукав невпинно:

— Поспивалися, як белі, позгривалися, як турецькі святі, і воюй же тут з такою армією! А пси б вам марша грали, скотарі перекопські, грубники саратські, аргатами черкеські, суньтеся уже раз в тії кульбаки, бо терпцю чесному козакові не стає дивитися на таких мамулів!

Сурми грали чимраз зичніше: «В похід! У похід!»

Зажурилась Україна, що нігде прожити.
Гей, витоптала орда кіньми маленькії діти.
Гей, що малих витоптала, старих порубала,
Та ще наша Україна вовік не пропала.
Та ще наша Україна не пропаде й нині,
Хоч її пошматували на дві половині.
А що одна половина москалям кориться,
А що друга, ніби чайка, над дітками в'ється.

Повій, вітре, повій, буйний, з великого лугу
Москалеві на погибіль, а нам на потугу...
Гей!

Сумним гомоном відбивалася пісня
Мручкової сотні від білих стін гірецьких загород.

Та ще одна сотня не проспівала своєї, як друга
починала веселої:

Ой їхав, їхав, їхав,
Чом до мене не заїхав;
В мене сіни, в мене хата,
В мене курка пелехата.
Перед хатою калюжа,
Бо робити я недужа;
Якби скрипки і цимбали,
То б то ніжки поскакали...
Ой!

Перед господою Векли стояли дві дівчини,
гарні, як мальовані. Сама Векла крізь вікно
визирала, чорнобрива, повновида, але не всміхнена,
а сумовита. Побачивши знайомих сотників,
вискочила на ворота з розструханом старого меду,
дівчата принесли чарки, сповняли їх огнистим
питвом і знайомим на коня підносили:

— На потугу вам, панове! — кликала
Векла. — Щоб рука в бою не обімліла.

— Спасибі. Оставайтесь з Богом, не поминайте злом! Нараз одна з дівчат захиталася, замахала руками, як крилами підстрелена птаха, пустила чарку і повалилася поміть головою на поріг.

Векла кинулася до неї, — сотники наздоганяли своїх сотень.

На вигоні козацькі полки задержалися. Наближалися шведи, котрих треба було пустити наперед — вони ж гості!

Здалеку чути було ритмічний стук підков і глухий тупіт чобіт, далекий гуркіт коліс і скрип повозів по всовганім снігу.

Все те зливалося у многозвучний шум і галасливий гук, ніби надточувалася повінь або надлітав гураган.

Козацькі полки порядкувалися воєнним ладом, щоб не показати себе перед шведами безладною купою і зборищем людським, несвідомим військового строю. Нелегко приходилося старшинам вдержати лад, бо всякий рад був висунутися наперед, не так тому, щоб себе показати, як більше, щоб приглянутися тій чужесторонній армії, що вкрилася славою багатьох побід, а тепер поспішала на останню розправу зі своїм найбільшим і найгрізнішим ворогом — з царем-антихристом.

Терен був дещо спади́стий до ріки, тому-то й можна було сподіватися, що не лиш чолові відділи, але й дальші гурти побачать гаразд славного короля Карпа і його хоробре лицарство. Козацькі полковники подавали останні прикази своїм осавулам. Ті скакали на баских конях до сотень, грімким голосом переповідали сотенним старшинам волю начальників і спішно вертали до своїх місць.

Козаки хвилювалися.

— Чого майталаси́шся, гевале гемонський? Шведа не бачив? Гадаєш, у нього очі поздовж, а ніс наперек? Такий чоловік, як ти, лиш мудріший. Стій! — вигукував якийсь сварливий сотник на своїх козаків.

А йому відповідали, але так, щоб, хорони Господи, не вчув, бо сварливий, як баба з Лисої гори:

— А чому сам не стоїш, лиш вертишся, як тріска в ополонці? Приказував би лиш, а ти слухай!

— Вони тільки й знають, що приказувати.

— Старшини! А ми що? Чорняки. Наше діло слухати і йти, куди тебе заведуть.

— Заведуть вони нас, як чорт п'яного в комиш...

Гетьман на самім переді сидів на буланому коні, на молодому й незвичному ще до походів. Він нетерпеливо передньою ніжкою заморозь

розгрібував, гриз зимне вудило, гостроверхими ушками стриг, роздував храпи і малу головку раз у раз повертав у той бік, звідкіля надходив шум. Може, гадав собі, що це ворог наближався і що за хвилину почнеться бій, і тому нервувався.

Несвідомий кінь як козак-молодик, що пороху не нюхав. І хоче бою, і боїться його.

Гетьман гладив свого буланого Мишака білою, дивно малою рукою без рукавиці, хоч мороз був кріпкий. Іней кучерявився по людях і на конях, на кожній вітці у садах і на кожній билинці придорожного бодяччя, на бровах і вусах, на шапках і ковнірах, навіть на вістрях списів і на дулах мушкетів.

Затиралися різкі лінії рисунку, і цілий образ, великий і небуденний, набирав якоїсь казкової розлиивистості.

Гетьман мав на собі соболеву шубу, криту сталеві краски оксамитом, і таку саму шапку, без пер і без усяких самоцвітних прикрас. І тонка, злегка закривавлена шабля при гетьманському боці не блистіла ні червоними рубінами, ні зеленими ізмарагдами, гетьман відбивав від свого оточення не пишнішим і дорожчим убором, а якраз тими сірими колірами, що так помітно підчеркували вроджену йому достойність.

Висунений на кілька кроків перед генеральних старшин, сидів він на своєму Мишаку так певно й

гордо, наче б за ним не останки вірних полків стояли, не три-чотири, а сотки тисяч у похід виступали.

За гетьманом, мов у землю вритий, його небіж Войнаровський на карім валасі, а біля Войнаровського Орлик на гнідім з білою зіркою коні.

І вони за приміром гетьмана не вбралися святочне, лиш по-походному, і не цікавість малювалася у їхніх очах, а почуття відповідальності, котрої хоч частину раді б були перебрати з гетьмана на себе.

Щолиш за ними гурт полковників у пишних шубах, прибраних золотими гудзиками й широкими золотистими петлями, з шаблями так високої ціни, що за деяку можна було купити арабського коня зі збруєю, гідною хоч би пануючого принца.

Миргородський полковник Данило Апостол розіпняв свою шубу, бо казав, що йому гаряче, і на його грудях блис срібний данцігської роботи панцир. Він підкручував свій химерно закарлючений вус, ніби щось намотував на нього, а одним оком хитро підморгував на свого сусіда Ломиковського. Але цей насупив брови й не відморгував, а глядів перед себе кудись далеко, у невідоме.

— Чи не шукаєш ти, товаришу, — питався Апостол, — короткої дороги до своєї небоги?

Ломиковський глянув на нього, як чорт на попа.

— Гадаєш, що всі твоєї вдачі? Ломиковські ніколи не втікали.

— А Апостол?

— Був один, що Христа відрікся.

Апостол не відповів нічого, бо над'їхав молодий Чуйкевич на синім степовім конику, зі славної стаднини свого тестя у Ковалівці. Він ніби дух з'являвся скрізь, де йшла розмова про вірність гетьманові. Казав би ти, кожної хвилини був готовий на всякого кинутися, хто тільки святотатською рукою доторкнувся би його маєстату.

Горленко, Кожухівський і Андріяш зі звичайною людською цікавістю дожидали видовища, яке за хвилину мало з'явитися їх очам, втомленим недоспаними ночами і зажуреним тривогою непевного завтра.

Те ж саме здебільшого малювалося на обличчях сірого козацтва, схвильованого подіями останніх днів і стурбованого татарськими вістями про силу й подвиги царя, який буцімто направо й наліво побивав шведські під'їзди і розгромлював козацькі гурти, що від Сейму пробували пере-дістатися до гетьмана за Десну.

З бічних вулиць і шляхів сусідніх сіл, як притоки до головної ріки, напливали почоти

старшинських жінок, з дітьми, з родиною, і прислугою. Їх сани, повистевані килимами й пообтулювані вовчими й ведмежими шкурами, переганялися, бо хто ж більше й поспішався, щоб побачити славного шведського короля, як не старшинські жінки? Та за кожним разом, як тільки показалася яка нова четвірня з форесами й гайдуками, назустріч їй скакав один із сотенних осавулів і, чемно знімаючи шапку перед їх милостею полковницею, вказував дорогу на боки, поза церкву, оподалік від війська, бо так велів ясновельможний.

У шведській армії не було жіноцтва, так тоді і в козацькому війську не годилося висувати його наперед.

Аж ось сто бубнів гаркнуло нараз, як сто кусливих собак на припоні, сто сурм витягнуло блискучі жовті шиї і завило; заколисалось і замаяло сто шведських прапорів, свідків сотні побідоносних боїв, і нараз втих стукіт копит і тупіт чобіт, і ніби якась велика, сильна долоня здержала повінь, що пустилася була в бистрім розгоні до замерзлого ложища Десни. Високі королівські трабанти наглим, вправним рухом вихопили довгі шаблі із піхв, король зняв футряну шапку з високого чола, підніс очі вгору — і з тисячі грудей понеслись поважні слова шостого псалму:

— «Господи, да не яростию Твоєю обличиши мене, ніже гнівом Твоїм накажеш мене. Да постидяться і смятуться всі врази мої, да возвратяться і устидяться зіло вскорі».

Гетьман, почувши псалом, і собі зняв шапку з голови. Оба вожді стояли у покорі перед вождем сил небесних, призиваючи його помочі для звершення задуму свого, що переходив сили людської спроможності. Зимовий український ранок, окутаний морозистою імлою, здивовано слухав чужомовної молитви, котрої звуки розливалися широко й далеко, геть поза Десну, до Сейму, до обложеного Меншиковим Батурина.

— «Да постидяться і смятуться всі врази — мої, да возвратяться і устидяться зіло вскорі», — приговорив гетьман, догадуючися більше шведських слів, чим розуміючи їх, і на голова, покриту срібним інеєм, насунув соболеву шапку.

І знову захиталися і похилилися шведські прапори, оркестра заграла гучного марша, і повинь людська покотилася вперед.

За своїм прибічним батальйоном, в оточенні трабантів, між котрими не тільки ростом, але й вродою визначувався Малькум Беркман, їхав король на високім, худім, сильно замороженім коні Аяксі, так густо вкритім баранцями інею, що годі було сказати, якої він масті, булан чи ясногнідий.

Король, хоч середнього зросту, тримався так прямо і струнко в сідлі, що виглядав на вищого від свого оточення, а висока футряна шапка збільшувала ще його ріст. З-під шапки на ковчир старого, мабуть, батьківського футра, спливали хвилі ясної, мов із льону вичесаної, перуки.

Від її хвилястих кучерів різко відтиналися королівські лиця, рум'яні від морозу й від зворушення, котрого він ніяк не міг скрити, скільки разів являвся на чолі свого війська.

Сині очі, що нагадували таємну глиб скандинавських фйордів, то мертвими туркусами кам'яніли під високими луками темних бровів, то михтіли переливами шляхетних сафірів, то вилискували відблисками мрійливих аквамаринів. Уста його, повні й свіжі, не свідомі любовного цілунку, всміхалися усміхом молодого студента.

Канцлер Піпер, що знав короля від маленької дитини, дивився на нього, як дідусь на внука, з тою великою любов'ю, яка є спосібна простити всі провини поривистої молодості. Дивився і ждав, коли Карло розсміється вголос і стане плескати в долоні, як дитина, що перший раз побачила різдвяну ялинку.

Так було з самого початку війни, перед дев'яти роками, коли король Карло, стоячи на берегах Сунду, вперше побачив свою до відпливу готову флоту.

Але нині це вже не був тодішній вісімнадцятилітній хлопець, а мужчина майже тридцятилітній, досвідом, трудами і почуттям відповідальності старший від своїх найстарших генералів.

Це вже не був увінчаний королівською короною пустун, котрий телятам голови шаблею відрубав і перед котрим спокійні горожани Стокгольму, як кури перед шулікою, на сто кроків розбігалися. Це був Carolus rex, той самий, котрого дивне обличчя доводилося бачити не тільки на шведських, слабої проби грошах, але й у кожній, навіть у глухих горах захованій хаті, між образами святих і на файках моряків і штральсундських рибаків, і на хусточках голубооких красавиць, і на тарілках, на яких шведські хазяйки подавали щонайкращі страви для своїх гостей. Був це всіми зненавиджений і всіми гаряче укоханий, мало того, боготворений, як ніхто й ніколи перед тим, король Карло XII.

Військо його від вродливого маршала Реншільда до останнього візника в таборі з відмороженими ногами і десятьма пальцями на руках цілою душею ненавиділо короля за ті надлюдські труди, за рани й болі, за довголітню розлуку з жінками й дітьми, за смерть братів і друзів, але рівночасно цілим серцем любило його за розкіш побід, за забуття про старість і про неміч, за

те, що сам герой героєм робив останнього із своїх чурів.

Це був «король»!

Біля нього їхав «малий принц», Макс Віртемберський, більше хлопчик-студент, ніж офіцер-вояка. Він не сидів у сідлі, а стояв у сріблених стременах, щоб показати себе більшим, ніж був. Дитячими очима, але самовпевнено й гордо розглядався довкола, буцімто ніхто й нікого тут більше й не бачить, лиш його.

А між тим усякий глядів, коли не на самого короля, так на генерал-майора Маєрфельта, що ніби підсвистуючи і таким чином струшуючи іней з горішньої варги, світом і собою вдоволений, їхав на чолі славних драгунів, або на обершта Гротгузена, з чорною, ніби сажею припорошеною перукою і з лицем, подібним до довго не мащеного юхту, або на маршала Реншільда, гарного, як грецький бог, що зіскочив з верхів Олімпу і забіг аж над Десну.

Було дивитися на кого!

Ексцеленція Піпер, з поморщеним обличчям, як яблуко, спечене на блясі, з роздутими ніздрями, як у породистого, хоч заїждженого коня, не дїждавшися, щоб король плескав у долоні, підсадив конем до майора Раєргавза Гольштайнця, зі сивими, щітинистими вусами, і, вказуючи на Реншільда, питався:

— Знаєте, що він собі гадає? Ні?... Так послухайте, я вам скажу: він гадає собі, що король, ви, я і всі ми тут на те тільки й виступили в похід, щоби він мав нагоду почванитися своїм лицем, як у маркітантки, як у нашої покійної Кароліни.

Генерал Левентавпт, з темними, як табака, чоловічками, провадив недобитки своєї армії з-під Лісної і, роздумуючи сотий раз над причинами програної битви, нюхав табаку.

Гостроносий Гермелін навіть на коні не міг усидіти спокійно. Підскакував у сідлі, озирався, чи його відділ посувається справно і вряди-годи лаявся без причини.

Кватирмайстер Гілленкрок водив пальцем по гриві коневі, ніби рисував якісь, на останній квартирі початі й недорисовані плани. Деколи тільки озирався на чуру, що їхав за ним з ящиком, повним воскових моделей усяких твердинь.

Вірний камердинер короля Карпа, Гультман, скакав на старому дереші боками шляху. На кульбаці тримав перед собою щось, ніби дитину. Був це шкурою оббитий ящик, а в ньому срібна умивальниця, кілька позолочуваних тарілок, кілька ложок, ножів і вилок, три чарки старої, дорогої роботи і статуетка недавно погибшої королівської собаки. Усе зі срібла. Дорогоцінностей отсих Гультман за ніяку ціну не повірив би нікому. Це ж були останні признаки багатого королівського

двора, остання розкіш, з якою його улюблений король не розставався. Скільки труда, прохань, а навіть сліз пішло на те, щоби їх урятувати перед тою ненажерливою машиною, що чеканила низької проби шведську, теперішню монету!

Біля Гультмана бігли на залізних ретязях королівські любимці, собачки Тірк і Снугане. Гультман насилу вдержував їх при собі, бо тії, хоч як привикли до старого слуги, а все ж таки рвалися до молодого пана, котрий не раз сам клався на долівці, щоб собак не зганяти з постелі.

Рудава від далеких пожеж небо жовкло й сіріло. Сонце ніяк не могло перебитись крізь густу опону імлі. Вітер свистав тоненьким голосом якусь загадочну, ніким не зрозумілу пісеньку, а поважний, чоловіколюбний пастор Рабініус і знаменитий похідний провідник Нікляс Гріпендіх спорили на тему, чи великий це гріх в офіцерському товаристві де-небудь на квартирі слухати будь-що-будь цікавих *histoires galantes* ⁶³, чи ні.

Баталіони шведські з хоругвами, пошматованими в безнастанних боях, подібними до крил старих, гірських вірлів, під звук бубнів, що гаркотіли, як непевні, злісні собаки, посувалися вперед.

⁶³ Масні анекдоти.

Шведські вояки забули про відморожені руки й ноги, про відлітаючі свої носи, порвану одіж і чоботи без підшов, про недіспані ночі й холодні та голодні дні, коли летіли назустріч невідомому, куди провадив їх король.

Гетьман, побачивши короля Карла, торкнув острогами Мишака і чвалом, якого не посоромився б і наймолодший осавул, поскакав йому назустріч.

Король зняв свою високу шапку і низько кланявся, згинаючися в сідлі.

Реншільд дав знак: баталійони здержалися в ході, і оба вожді обмінялися товариським привітом.

Навіть найближчі не чули тих латинських речень, котрими вони перекидалися з уст до уст. Бачили тільки, як король, ніби несміливо й соромливо, стискав малу руку свого союзника, а гетьман усміхався, показуючи дрібні, рівні, здорові зуби,

Довгу хвилину розмовляли вони так із собою, ніби перечилися і не могли дійти до ладу. Аж гетьман притакнув головою, вволяючи бажанню короля.

Тоді Карло покликав Реншільда до себе і короткими словами дав приказ.

За хвилину виявилось, в чім діло.

Король двигнувся вперед, а за ним під бунчуком їхав гетьман з своїми численними старшинами. За тим пишним, блискучим, аж.

мерехтливим гуртом ступали останки вірного козацького війська, а за ним табір, далі сани й повози з старшинськими жінками й дітьми, а щолиш тоді шведська армія.

— Не довірюють нашому братові, — шепнув до Ломиковського Апостол.

— Добре нам так, — відповів нерадо Ломиковський. Але Орлик заспокоїв їх:

— Король гетьманові вірить, але хоче його мати в своєму найближчому товаристві як союзника, з котрим міг би радитися кожної хвилини, і як хазяїна краю, котрого границі переступив.

— А так! — відповів Апостол і підкрутив вус, на котрого химерних карлючках висіли ще химерніші ледяні борульки.

Козацькі старшини зрозуміли честь, яка припала гетьманові, а через нього й їм. Зрозуміли це й козаки, і їх воєнний дух на хвилину піднявся.

Так бадьоро ступали за гетьманським бунчуком, ніби їх було не три з лишком, а щонайменше тридцять тисяч з горою.

Старшинська жінота забула про кривда яка їй сталася через гетьманський приказ не лізти королеві на очі.

Невже ж королеві не цікаво було б побачити таких гарних і так гарно вбраних пань? Старіється наш Іван Степанович! Йому-то після пригоди з

Мотрею, може, вже й відхотілося жіноцтва, але король, котрому, мовляв, ще й третій десяток літ не стукнув! А що, як кажуть, не любить жінок, так це тому, бо не попав на свою, на призначену від Бога. Шведки біляві, а може, йому якраз чорняві українки припали б до вподоби. Бо й як же могли б не подобатися ті коси чорні, аж сині, ті личка білі, як алебастр, очі, як терен, то знов як фіалки, а уста, як кармазин. Він же не сліпий і не дурний!

Наші пани не тратили надії, що при найближчій нагоді познайомляться з королем і його офіцерами, людьми заграничними, бувалими й чемними до жінок. Біда тільки, що мови нашої не вміють, а воно так легко по-нашому балакають.

Деяка з наших пань журилася тими маєтками, які в дворі своєму залишила. Деяко забрала з собою, але що! Цінніше лишала, а менше вартісне брала. В поспіху чоловік розум тратить.

Та ще соромилися старшинські жінки, що п'яні козаки на драбинястих возах, як барани, під кожухами лежали, бо гетьман свого слова не зрушив, і кого ранок п'яним у таборі застав, того тепер, ніби мерця, на марах везли.

По самій середині козацького табору, на кріпких, шкурою критих возах, по дві пари добрих коней при кожному з них, везли гетьманський скарб. По боках скакали вибрані Чуйкевичем щонайвірніші і найповніші козаки, з блискучими

шаблями і з зарядженими пістолями, готові боронити до смерті отих двадцяти сотнарів золота і того срібла, як млинське каміння, про котре собі люди дива розказували і на котрі хто заздрим, а хто й приязним оком спозирав, міркуючи, що коли в гетьмана є такі маєтки, то й його людям нема що боятися біди.

Гетьман теж не мав чого боятися за свої скарби, бо доручив він їх не кому другому, а сотникові Мручкові, котрий учорашнього вечора в сутичці з москалями показав себе рівно хоробрим, як і хитрим.

Мручко не кляв і не сердився, як звичайно, тільки то притикав до рота, то відіймав від нього свою коротку під золотою шапочкою люльку і пильно розглядався довкола, чи лихий не наднесе якого московського під'їзду. Але їхати можна було спокійно, бо навіть сам цар не зважився би-тепер напасти на шведів, котрі йшли, не думаючи навіть, куди і як далеко, а знаючи тільки одно, що йдуть за своїм найвищим вождем на нові бої і по нову славу. Довіряли йому, як грецький готогіт своєму богові війни.

Але сотник Мручко не довірював нікому, він у першу чергу покладався на свої власні очі.

Тому-то й спльовував так сердито, бо густа рання імла ніяк не хотіла піднятися над полями, а через імлу навіть його зіниці не бачили далеко. І

приходило Мручкові на гадку, чи не чорти це такої мряки навівають, щоб приподобатися своєму любимцеві цареві-антихристові і піти йому на руку.

Тоді-то старий сотник витягав файку з рота і гукав: «Бережись!», а його голос мав таку силу, що не тільки люди здригалися, але й коні кидали собою на боки, мов наполохані таким несамовитим криком: «Бережись!»

Десь далеко, напереді, ніби за ріками й за горами гомонів шведський оркестр, а на здогін його трубам, обоям і кларнетам летіла козацька пісня.

Ой у лузі та й при березі
Червона калина, —

починали щокраці співаки, а тоді тисячний гурт підхоплював:

Породила та й удовонька
Хорошого сина.

Та ще вони не докінчили тих слів, як відгомін притакував їм: «...хорошого сина».

І тоді знову ті самі щокраці голоси починали:

Ой ви, галси, галки-чорноперки,
Підніміться вгору...

І знову тисячі здорових грудей підхоплювали:

Ой ви, хлопці, славні запорожці,
Вертайтесь додому.

«Вертайтесь додому», — ніби з насміхом повторював відгомін з-поза Десни.

Раді б галки вгору піднятися,
Туман налягає, —
Раді б хлопці вернуться додому,
Гетьман не пускає.

«Гетьман не пускає», — доповідав гомін.

Сотник Мручко слухав, і злість його брала.

— Також не мали кращої пісні! — гукнув. —

А собаки б вам марша на гобоях грали!..
Бе-ре-жись!

І з його вовчого горла добувся такий несамовитий вереск, що деякі з старшинських жінок із перепуду мало не повилітали з повозів. Гадали, що сотник Мручко крізь імлу самого царя побачив...

За козацьким табором а перед шведськими гарматами, обтуленими в полотна, щоб не ржавіли, їхали у якійсь старосвітській повозці королівський блазень Люксембург і Мазепин карлик Рачок.

Оба в баранячих кожухах вовною наверх і в футряних шапках дивного фасону, як якісь дивної породи звірки. Розмовляли з собою, нахилившись близько до себе, щоб не відповідати на жартки й дотепи як козаків, так і шведів, що переганяли їх повозку і кидали за ними соломою.

— Знаєте, пане-товаришу, — почав Люксембург доволі вправною, хоч тільки кухонною латиною, — знаєте, що світ куди більший, ніж я собі колись у лоні моєї покійної мамуні міркував.

— І дурніший, — відповів поважно Рачок.

— І дурніший, — притакнув, зітхаючи, королівський блазень.

— А все ж таки, — почав Рачок, — замалий він для худих ніг нашого короля і для скорих чобіт Петрових. Гляди, й оба ті панове стукнуться лобами, і буде великий крах.

— Ой, буде! — притакнув Люксембург.

— А якщо ваш штуцер не розчерепить свого лоба об твердий череп Петра і побіжить дальше, якби чорт за ним гонив, то за рік-два він оббіжить весь світ і що тоді?

— Верне до Стокгольму і — знову буде голови телятам рубати.

— Можливо, бо всі ми вертаємо туди, звідкіля вийшли, і це називається життям.

— Всі ми весельчаками на дворі його милості короля Невідомого.

— І королевої Долі.

— Всі ми походимо в прямій лінії від батька
Прйпадка.

— І від матері Конечності.

— Тільки нашим панам здається, що вони з
Божої ласки.

— Кому?

— А кому ж би? Моному шведському
demigenie ⁶⁴ і вашому українському homme d'etat
⁶⁵. Мій спати не може, бо не має грошей, а ваш,
мабуть, тому, що має. «З Божої ласки», — і навіть
спати не можуть! А ми з вами тільки з ласки наших
родителів, і спимо, як сусли.

— Бо совість маємо чисту.

— Отож то і є: совість маємо чисту. А вони
дивляться на нас, як на блазнів.

— А ми так само глядимо на них.

— Тільки не показуємо того по собі.

— Бо не треба. Пощо їм ілюзію псувати.
Дурний гадкою багатіє.

— Вони турбуються, товчуть собою, як Марко
по пеклі, відпарюють собі на кульбаці відомі
частини тіла, а ми спокійнісенько та любісенько,

⁶⁴ Полугеній (латин.)

⁶⁵ Державний муж (латин.)

ніби справжні панове, їдемо в нашій кареті та нюхаємо табачку.

— На ваше здоровля, принц Люксембург.

— На ваше, мосці пане Рачок!

Насилували до носових дірок жовтуватого порошку і чхали на весь світ.

А за ними гуділо 60 канон і кілька соток возів з ящиками куль і бочками стрільного пороху, з оружжям, провіантами і з покаліченими, полуживими вояками.

— Мій demigenie, — почав, вичхавшись, Люксембург, — дурак.

— Бо не любить жінок, — докінчив Рачок.

— Ваша милість зволили вгадати. А ваш homme d'etat немудрий, бо їх любить.

— Значиться, люби чи не люби, а все на дурня вийдеш. Круть чи верть, а все тобі і в черепку смерть... Супроти того осушім пляшину, бо я за горілкою гину.

— А я гину від тонкого шведського пива. Пили, а Рачок підспівував:

— Коли б не та горілочка, не тая сивуха, не позбувся б я довіку доброго кожуха.

— Проспівайте ще раз, — просив його Люксембург.

— А невже ж ви розумієте по-нашому?

— В Упсалі по-вхраїнському не вчили, але ви дуже гарно співаєте, з чуттям. І голос у вас дійсно прегарний, як у хриплої куртизанки.

— Це ви мені не перший признаєте, принце. А може б ми так заспівали в дуеті?

— Не зважуся, жаль псувати вражіння.

— Так тоді заграйте щось на скрипці.

— До ваших послуг, ласкавий добродію.

Люксембург добув з-під кожуха скрипку і заграв Бахову сарабанду.

Маленькі, змерзлі пальчики совгалися по струнах, як дитячі ноги по льоду. З-під тих пальців добувалися тони дрижучі, смішно трагічні, як обличчя блазнів, скакали по їх вивернених кожухах, сідали коням на гриви і поринали в імлі.

Політував сніжок. Як лебединий пух, сипався на дорогу, столочену тисячами чобіт і підков, пориту глибокими слідами гарматних коліс.

Історичний плуг стосотними лемішами орав українську землю, щоби краще родила.

Дрібоньке скигління скрипки губилося в тупоті людських і кінських ніг, в крику погоничів, в гуркоті гармат і в зойках ранених, що разом з своїми здоровими товаришами довжезним вужем сунулися в імлисте, біле, зимне Невідоме.

Сніг вигладжував за ними дорогу...

«Бе-ре-жись!»

XII

Тріск сухих полін у печі розбудив Одарку. Розплющила великі зіниці, глянула кругом і сіла. Але якась зимна, суха рука, як у старої чарівниці, налягла їй на груди.

— Не рухайся, щить-бо! В тебе ще незгоєна рана, — почула скрипливий голос, як немащена чумацька мажа.

— Рана? — і Одарка комить головою впала на подушки. Свідомість будилася і гасла, як забутий огник на степу.

Дмухала на його, роздувала. Невже ж вона дійсно ранена? Ким? Коли? Де?

Кошлява рука обтулювала її кожухом, і велика згорблена тіль лазила по стіні. Смішно кивалися косинки волосся під хусткою, зав'язаною в тюрбан. Довгий, гострий, закарлючений ніс торчав, ніби клюв хижої птиці. Полум'я плювало червоними плямами на долівку і на стелю...

Кров... Одарка почула біль. Млісно-солодко зробилося в роті, а по мозку розіллялася мазь.

Криві зимні пальці підсувалися до її зубів.

— Пий, дитино, пий, це тобі на здоровля. Між зуби хтось сокиру всував.

— Не хочу, лишіть мене, йдіть геть!

В горло вливаввся потік, булькотіло.

Заллють її, заллють...

Та не залляли. Ущухав жар, що палив тіло, і топилися леди, що морозили кров.

Тепло весняного сонця розливалось по жилах.

Бачила голубе небо, цвітучі вишневі сади в Гірках і долочки на всміхнених щічках Векли.

Хотілося вставати й бігти туди. Скорше, скорше, бо за хвилину знову повіють тумани і не побачить нічого! Не бачила. Летіла стрімголов глибоко кудись, глибоко, у безодню.

— От морока мені з тією окаянною дівкою. Покаяніє якесь! — скрипіло колесо немашеної мажі. — Чи мало то всілякої біди на світі, та ще такою клопочися. «Як неживою застану, то й тобі зроблю кінець», — верещав. А кінець би їм усім зробило. Жити спокійним людям не дають... Пий, доню, пий, це тобі на здоровлячко вийде...

І знову зимна, тверда сокира сунулася між дрібні Одарчині зуби. І знову потік булькотить крізь горло, і знову ясно робиться в очах.

Веклина господа, старшини, сотенний молодий осавул обіймив її за стан, а вона голову йому до грудей притулила. Ще її ніколи і ні з ким не було так добре, як тоді. Тримайся його, кріпко тримайся, щоб не розвіявся, як дим!..

Свідомість, як трухла ганчірка, рвалася на дрібоньки шматки. Одарка зшивала їх до купи силою волі.

Ось вона повисла йому на шиї у темних сінях Веклиної господи, ось на кульбаці перед ним сидить, а сніг обтулює їх, і їм так тепло-тепло... Аж тут і гайок, чорний і страшний, наче в казці про дванадцятьох розбійників. А крізь цей гайок дорога, як на цвинтар. А при дорозі за деревом вони. Дожидають когось. Діждалися. Луснули три громи, а четвертий влучив у неї... Усьому край...

Але ні... Пасіка, сотникова хата, біла світличка і він. За стінами кулі, як чмелі гудуть, а його слова соловієм щебечуть. Дивно так, так дивно, що тьмариться світ...

І знову тая кошлява рука і цей ніс, як клюв у драпіжної птиці...

— Не кидай-бо собою, чуєш. Ще чого доброго розв'яжеться рана і потече кров. Було б мені! Та ж це не чоловік, а звір.

— Хто?

— Цей, що тебе привіз.

— Хто такий?

— А лихий його зна хто, москаль. В бою тебе добув. У слободі сотника Імжицького. Бідна ти, бідна. Хоч і не нашої віри, а все-таки жаль. Молоденька. А йому вже інеєм волос притрусило.

Одарка слухає і не розуміє нічого. Інеєм волос притрусило, москаль, що воно таке? Де ж тоді подівся сотник Мручко і його молодий осавул Сидір? Звідкіля взявся цей турецький турбан і ніс,

як у хижої птиці?... Не нашої віри? А якої ж тоді віри отся чарівниця?

І Одарці хочеться довідатися чогось певного.

— Я, бабусю, хрещена. Я з Веклою говіла. Закарлючений ніс хилиться над нею, ніби її заклювати хоче.

— А по-якому молишся до Бога?

— Отче наш, іже єси...

— Добре вже, добре. Не говори багато, ти ще недужа. Боюсь, щоб не пошкодило тобі. «Як мені тая дівка умре, — казав, — то й тобі голову розчереплю або на воротах повішу, бо кращої, як вона, і цареві не треба». Розумієш?

Одарці ніби вітер імлу з-перед очей розвіяв. Значиться, москаль пірвав її з хутора і завіз до якоїсь старої відьми. Доручив, щоб піклувалася нею. І він, і відьма бояться, щоб Одарка не вмерла. Ось як воно. Значить, розв'язати рану, пустити кров, і всьому край...

А він?... Сидір?...

Ні, ні, ще не пора вмирати. А все ж таки... І через голову Одарки майнула неправдоподібна гадка, котрою вона втішилася і перед котрою перехрестилася, мов перед нічним привидом. Сховала її, тую гадку, до слухного часу, щоб відьма не догадалася чого.

Та ще піддурила її, нібито вона, Одарка, вже краще себе почуває, ще день-два, і встане.

— А де ж це я, бабусю?

— У безпечному місці, дитино. Біля Райгорода, на хуторі, в ліску. Від шляху далеко. Туди і шведам не по дорозі, і москалі не забігають радо, бо великому війську нема пощо, а невеличкому гуртові небезпечно. Наші хлопці не одного вже на другий світ післали.

— А як же я до вас, бабусю, попала?

— Кажу тобі, москаль тебе привіз, офіцер. Похвалявся, що як любити його не схочеш, то цареві в дарунку пішле, а цар про любов не питає. Та ти не бійся. Москаль непоганий собою, тільки до мене лютий, бо я стара.

А Мручко і його осавул?

— Чимало Мручків на світі дитино. Де мені твого Мручка знати. І до осавулів я вже не цікава, ні!

— А про шведів і про гетьмана чували що?

— Цить! — і стара відьма зашипіла, як у корчах гадюка. — Про них і не згадує тепер. Вони ще за Десною. А тут із-за них пекло твориться. Людей на муки беруть, на кого тільки впаде підзор, що за гетьманом руку тягне. Та й накоїв же він лиха, отсей гетьман-ізмінник.

Одарка не відповідала нічого.

— Слабо мені. Спати хочеться.

Так і спи Я тобі і вугля скинула, а тепер лице вугляною водою обмию... Так... Бачиш Вуглики

поспадали вниз. Значиться, наврекли. Куля кулею, а вроки вроками. Наврочили тебе якісь погані очі, дитино. Та ми їх відвернемо від тебе.

І вона махала рукою понад очі Одарці і шептала якісь слова, від яких моторошно робилося на серці.

— Агуш, агуш, душі не руш, душі не дам, на сабатний храм, на Лису гору, гуру, ру, ру, агуш, агуш!

Одарка примкнула повіки і вдавала, що спить. Чарівниця посиділа ще хвилинку біля постелі, а потім чорна тінь захиталася, оббігла кругом хати і шугнула в двері. Тільки піч червоними плямами плювала на долівку.

XIII

Одарка приходила до себе. Вертала охота до життя. Хотілося вставати і йти до нього — до Сидора, що полонив її знічев'я і всеціло.

Де він тепер? Чи ще біля гетьмана в Гірках, чи, може, вже в поході? Чи вернув щасливо з пасіки Імжицького, чи, може?... І якесь погане прочуття відізнавалося з глибин свідомості.

Тривожлива непевність, болючіша від рани.

Де він тепер?

Пильно наслухувала розмов, підхоплюючи кождіське слово, що долітало до неї крізь тонку

стіну і крізь щілини старих дверей тієї загадочної хати, до якої завіз її невідомий московський офіцер.

Який він і чому якраз її собі вибрав? Чи так дуже вподобала йому? Недужою лежала, а яка ж це краса в недузі? Одарка билася, як муха в павутинню, в сітці цих питань. Як же їй вийти на волю?

Пробувала довідатися дещо від своєї хазяйки, але тая, видимо, скривала правду.

Одарка бачила, що це одна з тих жінок, котрих чорт посилає туди, куди сам іти не хоче.

Недаром же по ночах стукає хтось у шибку, стара встає, відчиняє двері, приходять якісь люди, шукають чогось, ніби радяться, а ніби перечаться; і все так зговірливе, таємно, що нічого й второпати не можна. Тільки поодинокі слова ловить Одарка, як ось: шведи, руськії, Мазепа, цар, Батурин, Меншиков, але зв'язку між ними ніяк не дошукаєшся. Рвуться, як трухла нитка.

Та ще чула Одарка, як по півночі заскрипіли сани. Щось зносили до сіней. Стара відчиняла потайні двері до пивниці. Била джаганом, копала мотикою, а тоді двері знову присипала землею і замазала глиною. Стінка тонка, Одарка добре чула. Не треба було великої догадливості, щоб зрозуміти, що творяться тут речі не дуже-то чисті. Ховають награване добро і затирають сліди.

Кого ж вони грабують? А кого ж би? Тих, що до гетьмана за Десну перейшли, та ще, може, шведів, що відбилися від армії та заблудили в лісах.

Одарка ще в Гірках про таке чувала, і їй тепер робилося страшно. У чий ж тоді руки вона попалася?

Та стара відьма може і з нею все зробити, чого тільки московський офіцер забажає, — для його грошей.

Одарка знала, що, покидаючи Веклу і втікаючи з молодим козаком, не вступає на рожами встелену доріжку, але й не сподівалася, що між таке терня ускочить. Як тут тепер вискочити з нього?

За стіною ставало гамірніше. Чоломкалися чарками, мабуть, запивали грабіж.

— Трапилося нам, як сліпій курці бобовес зерно.

— Ціляли в ворону, а попали в корову.

— Лизнули ми патоки, і то не шилом, а варехою.

— Довго ловили, а все-таки піймали сома. Примовкам не було кінця. Мабуть, обловилися здорово. Дехто й співати брався, так стара не давала.

— Цитьте, бо збудите дівку.

— Жидівку?

— Чорт її зна, хто вона таке. Жида спізнаєш, а жидівку по чім?

— Хай говорить молитву.

— Молиться по-нащому.

— Гм. Тут щось не теє. Ви, матусю, перевірили б діло.

— А мені що! Щоб москаль заплатив за неї.

Розв'язувалися язики.

Одарка підносилася і витягала шию, як журавель на чатах.

Гадала, що почує щось до речі, — але ні.

Нараз рипнули двері. Недужа впала горлиць і вдавала, що спить.

Яструбиний клюв, жаб'ячі очі і, як мітли, брови підсувалися до постелі.

По стіні плигала переломана тінь.

— Десь у тої дівки тільки сну набереться, що в ката, — скрипіло несмазоване колесо. — Навіть до страви не спішиться. Щоби вже раз забрав собі москаль своє не знати що, — шимшикали беззубі губи. Стара похилювалася над нею і наслухувала, чи дише.

— Не задубіла. Лихий лихого не візьме. Мабуть, у коршмі дурний москаль таку цяцю надибав. Придзигльованка якась. Ні риба, ні м'ясо і в раки не годиться...

Одарка бачила, як відьма жмутки волосся під очіпок ховала, як рукою колесо над постеллю на відлів робила, спльовувала позад себе і, згорблена,

подавалася назад. Біля дверей обкручувалася на лівій нозі тричі.

— Шерть, верть, шкереберть. Гупало ту, тупало гу, агу, агу, агу!

Одарці мороз пробігав по спині. Насилу здержувалася, щоб не дзвонити зубами... Відьма заговорювала її, мабуть, щоб без її відома не встала і не втекла вікном, що його тільки ногою переступити. А може, зачарувала, щоб ніхто не приступав до неї?

Пішла...

Хату на засув замкнула. Мабуть, на жир повіялася, а може, сяде на мітлу і — на Лису гору на вечорниці... Відьма!

Лишилася Одарка з своїми гадками.

Де він? Кілька літ життя віддала би, щоб побачити його, хоч на часок, хоч кілька слів промовити до нього. А то неначе в сні появилася нараз і розвіявся, як недоснений сон. Ніби в казці, заплющивши очі, побачила його, а як розплющила — нема. Де він?

Чому серце не понесло його тими слідами, котрими незнайомий москаль привіз її з хутора Імжицького до хатки на курячій ніжці? Чи сліди снігами задуло, чи серце про неї забуло?

Де він?

— Тупало гу, гупало ту, гу-гу-гу!

Відьма з ловів вертає.

Одарка чує, як лісова доріжка стогне, як дерева дрижать і торкаються гілками, як ворони зриваються з своїх гнізд і кричуть.

Відьма з ловів вертає. Але ні. Це кінські копита по замерзлій землі дудонять.

Хтось конем чвалає-Причвалав. На подвір'я увігнався. Зіскочив, коня до паля прив'язав, у двері гримає.

Може, це він, її милий, Сидір? Зірвалася. Хотіла йти, аж нараз обімліла. Крізь тонку стінку почула грубу лайку.

— Єкій чорт! Нікаво нет! Глухая баба, знаєш лі ти, што таке кнут?!

Голос був низький, гугнявий, як з бочки. Коли по голосі можна собі уявити людину, то Одарка уявляла собі за стіною мужчину сорока літ, корінистого, з носом, як заморожена бульба, з варгами м'ясистими і з малими засаленими очима. До того борода неозначеної краски і щетинисті вуса.

Від того голосу горілкою віддавало.

Такий-то лицар товкся по хаті, як по гаврі ведмідь, гримав чобітьми, як довбнями, перевертав стільці, а коли і ці ознаки його сердитості оставалися без наслідків, почав воювати з горшками. Розбивав без пощади.

— Смород какой, хамское стерво! — і шибка з вікна з бренькотом полетіла.

Одарка чула, як її душа сховалася в п'яти.

Москаль! Мало того, що москаль, а ще й сердитий.

Коли не станеться яке чудо, так він, звоювавши бабину світлицю, впаде до алькиря. І що тоді?...

Морозом обдало Одарку.

Одиноке спасенне вікно. Хоч воно мале, але й вона не така-то вже велика. Щоб голову уткнути, а там і ціла якось пересунеться.

Та на її лихо заскрипів мороз під полозами і якісь сани опинилися під хатою. Почувся людський гамір.

Утікати не було куди.

Одарка підсунула накривало до самих уст, зложила руки навхрест і — ждала.

Рипнули двері, і на порозі появилася москаль. Зовсім інший, як вона собі уявляла, — і куди кращий! Навіть гарний собою, коли б не закоротка шия і не задовга борода.

На його устах, повних і смажних, сиділа усмішка пристрасно-добродушна.

Навіть поклонився, входячи, і промовив:

— Здравствуйте!

І голос був зовсім інший, не той, що торощив горшки.

— Здравствуйте! — повторив голосніше. Ніби чекав на відповідь.

Але Одарка не відповідала. Що б не було, рішилася мовчати. Хоч і він непоганий собою, не хоче його.

Нікого, крім Сидора, не хоче. Нікого більше! Згине, а не зрадить його.

Гість здивовано розглядався по алькирі. Чому ж це вона не відповідає йому? Спить, сердиться на його, що пірвав?

Нараз ще одно питання прийшло йому на гадку: «Чи не вмерла вона?»

Завдавши собі це питання, став, як уритий, широкими плечами підпираючи вузьенькі двері.

За час війни мерців чимало бачив. Не одну душу і сам вигнав з тіла, але на гадку, що, може, та гарна дівчина вмерла з його причини і вмирала сама, не було кому навіть води подати, зробилося на серці моторошно. Щось давно забутого відізналося в душі, щось доброго, людського, приголомшеного вояцьким ремеслом, виринало з невідомої глибини. Пригадалася мати, перша сповідь, перший поворот у страстний четвер з церкви.

Він не хотів, щоб тая дівчина вмирала.

Навшпиньках підступив до Дарчиної постелі.

Чула скрипіт його юхтових чобіт, чула, як він хвилювався, як віддихав голосно й скоро, але навіть не ворухнулася. Заціпила зуби, здержала віддих, лежала справді, як мертва.

Місячне сяєво, що падало крізь малі шибки і зеленуватими блисками обливало її бліде обличчя, робило її ще більш подібною до трупа.

Перехрестився тричі, змовив молитву і... вийшов з хати.

Одарка чула, як підійшов до саней і приказував своїм людям, щоб розходилися на всі сторони світа шукати «глупої баби», «колдуні старої». Де б вона не була, живою чи вмерлою, хай приведуть, бо він її покарати мусить. Як вона, «дедьчєє стерво», дівчини не доглядала!

— Або що? — спитався котрийсь.

— Умерла, — відповів офіцер. Поздіймали шапки:

— Хай з Богом спочиває. І гарна ж була, як ікона! Дарма, що не нашої віри.

Знали Одарку, бо привезли її сюди, а тепер мали в дальшу дорогу забирати.

Нерадо розходилися, впевнені, що стара дійсно чарівниця і що в лісі та ще коло півночі її, а не їх сила.

Офіцер вернув у хату.

Одарка чула, як хрупотіло череп'я товчених горшків під його ногами, як він то сердився, лаявся, кляв, то зітхав і хрестився,

— Вечная память! — шепотів. — Вечная память.

Значить, повірив, що вона вмерла. Значиться, її задум удався, хитрощі не завели. Коли б тільки москалі дійсно де старої в лісі не стрінули, бо тоді пропало б усе.

Але Одарка потішалася гадкою, то стара пішла в тім самім напрямі, звідкіля вони приїхали, побачить сліди на снігу, догадається, що за гість до неї поїхав, і не буде така глупа, щоб лізти сердитому москалеві в руки.

Він же їй наказував, щоб кроком від хати не відходила.

«Як те все скінчиться?» — питалася себе Одарка і дальше думала над своїм рятунком.

А між тим москаль товкся по хаті, як нечистий по пеклі. Шукав чогось по миснику, по полицях, по печі, перевертаючи все, що під руки попало. Аж кременем викресав огонь.

Крізь щілину дверей до алькиря впала смуга блілого світла. Значиться, знайшов і засвітив каганець. Мабуть, моторошно напотемки сидіти з мерцем. А може, увійде до неї, щоб при світлі впевнитися, чи вона справді не жиє.

Так воно і сталося.

Москаль з каганцем у руці непевним кроком підступав до постелі.

Одарка затаїла дух. Ані одна рисочка на її білому обличчі не дригнула. Насилу здержалася,

щоб не кліпнути очима, бо він каганець підніс мало що не до самого її обличчя і довго вдивлявся в неї.

— Вечная память, — промовив ще раз, поставив каганець на скрині, сам сів на лавку і пальці запустив у волосся.

Мерзиз і дер його, не знати, чи з жалю, чи зі злості.

Каганець прискав і блимав, то конав, то оживав. Слабосилі блиски кидалися в сутіні, химерні тіні підплигували кругом, блиски з тінями пускалися в танець.

За вікном шумів ліс.

Йому пригадалося, як він хутір сотника Імжицького здобув приступом. Нікого живим не застав. Кругом самі трупи.

Аж в одній світлиці лежала вона, ранена, але жива. Такої краси не бачив ще у світі. І світ йому іншим зробився. Хотілося кинути шаблю, потоптати ногами мундир, посадити ту дівчину наперед себе на коня і летіти до своєї «вотчини.». Сісти на ріллі і — жити разом з нею.

Мрії! Війні кінця не видно, а від царя офіцерові вирватися трудно. Тому й придумав таке. Хай дівчина подужає у старої відьми, а тоді він її забере і при найближчій нагоді відішле її додому з листом до мами: «Мілуй єю бедную мая ти мать радная, ето ж твая будущая невестка».

Та замість до мами, повезе до ями.

На згадку про яму здригнувся увесь, як здригався колись, малою дитиною. Забув, що він вояк, що смерть для нього повсякчасне явище, що між мерцями доводилося не раз на полі бою цілими годинами лежати, думки його бігли колишніми шляхами.

Уявляв собі, як її, таку молоду й гарну, зариють у холодну могилу і вернуть додому. І може, щопиш тоді почує вена жаль до нього, що спричинився до її смерті, і страшна помста розігріє її скостеніле серце. Зніметься і полетить шукати його слідів. Допаде самотнього на квартирі або в полі, присмоктається студеними устами і, як п'явка, стане кров його висисати...

Продрог був. Від довшого часу не досипляв ночі, або голодував, або, допавши доброї страви, їв надміру, чув, що мозок його не думає звичайно. Морозило його. — пальці були гарячі, ніби вуглями водив по голові.

Оповідання про мерців, вовкулаків і опириць, яких наслухався ще дитиною, пхалися до голови, боролися, бо кожде з них хотіло пригадатися скорше.

Чув, що ноги дрижать, хотів схопитися, взяти каганець, вернути до світлиці і двері від мерця затріснути наглухо. Не міг. Здавалося, що вона встане, і студені руки закине йому на шию. «Бажав моїх обіймів живої, милуй мертва!»

«Не дивитися, не дивитися на неї!» — гадав собі.

Але в цей мент якась невідома сила приказувала: «Дивись!»

Боронився, — годі! Щось голову обертало в цей бік, де на постелі лежало біле, прегарне, ніби з мармуру вирізьблене обличчя...

Нараз — воно оживає...

Ось дригнули повіки, ось біля вуст появилася черточка, ненависно-злісна.

— Во ім'я Отця і сина...

Хотів перехреститися, рука не піднімалася. Тільки мурашки побігли йому по жилах.

«Не дивись!»

«Гляди!»

«Мусиш!»

«Хотів живої, милуй мертву!»

Які ж у неї очі: Це ж не очі живої людини. Безодня в тих очах. Потягнуть тебе вглиб...

Що?... Вона встає...

— Опириця! — верескнув Павло Петрович, вхопив голову в руки, напругою сил відірвався від лави і з божевільним вереском опав свого коня.

— Опириця!

— Ха-ха-ха! — лунало за ним.

А він гонив лісами, не знаючи, де й куди.

XIV

Одарка, не надумуючись довго, зірвалася з постелі. Взула чобітки, вбрала кожух, хусткою голову обкрутила. Вже хотіла вийти дверми, але пригадала собі, що стара, може, де причаїлася в сінях або на подвір'ю і не пустить її.

Треба вилізти вікном, але перше треба забезпечити двері. Скоро! Скоро!

Притягнула ослін і поставила між двері і стіну в ширину алькіря. Якраз надався. Дверей і сам чорт не відчинить, хіба сокирою порубає.

А тепер вікно. Вихопила кілки, відчинила і вискочила на доріжку, на котрій стояли сани. Коні з наїженою проти вітру шерстю, притулені до себе, дрижали біля дишля.

Наховстала, поправила хрестики, взяла віжки і вже хотіла крикнути «Вйо!», коли побачила, що на саях хтось лежить.

Жаром обдало її... Москаль... Пропало все... Один лишився, щоб пильнувати коней.

Але чому ж він не зірвався, коли його старшина з божевільним вереском гонив у ліс... Що таке? І чому ж він не рухається, хоч бачить, що вона добирається до коней? Невже ж замерз?... Та що б не було, треба втікати з того місця. У неї за поясом пістоль, буде боронитися, коли прийде до того.

Скочила в сани і повернула кіньми.

Москаль почвалав гайта, Одарці треба брати вісьта. Потрясла віжками, коні врадувалися, що не потребують мерзнути на лютому морозі, пустилися вітром по лісовій доріжці. За плечима Одарки лежав невідомий. Не знала навіть, чи живий він, чи мрець.

XV

Кінчився ліс. Крізь дерева прозирало більше поле. На ньому іскрився сніг. За полем, у долині, мерехтіли огники, далеко-далеко, ніби зорі крізь густу імлу.

Село чи ворожа стежа? А може. цілий московський відділ розложив табор?

Їхати туди чи завертати?

Завертати не було як. Кождої хвилини могла наспіти погоня. Як не Павло Петрович, так солдати за кіньми стануть гнати.

Це одно, а друге, Одарка чула, що знемагає. Треба ж до людей, до теплої хати. Як обімліє тут посеред поля, тоді й всьому кінець.

Що б не було — вперед!

І вона принагляувала коні до бігу, хоч вони і без того летіли, ніби птахи. Сани неслися по замерзлому снігу, не як на полозах, а мов на крилах.

Вітер свистав наскучливо сумну пісню, то плакав, то реготався, як божевільний, а по голові Одарки пробігало сто гадок.

Що вона скаже, як попаде до своїх, до таких, що з гетьманом тримають?

А що ж би, як не правду? Розповість усе, як було.

А як до москалів?

Тоді хоч не хоч мусиш брехати. Покаже рану, що нібито її хлопці завдали за те, що з москалями тримала і подавала вісті про рухи гетьманських військ.

А цей, там, за її плечима?

Коли мертвий, так вона скаже, що в сутичці з хлопцями погіб, а як живий, тільки мертвецьки п'яний, то придумас ось таке: вихопилася полуживою з рук хлопських харцизів і втікала в ліс до баби знахарки. Не застала її. Зате побачила сани і, не надумуючися довго, вскочила до них, щоб спасати життя. Отак і дісталася тут...

Кілька разів озиралася, але цей хтось за її плечима не давав знаку життя. Лежав прикритий кожухами з головою.

Здержувати коні не було як і коли. Одарці здавалося, що за нею женуть, що їздці вже ось-ось. Біла віжками і кричала на коней не своїм голосом. Вйо!

Огники то вискакували, то ховалися між деревами, як вовки у байраках.

Це не вояцькі вогнища, а світло в хатах — село.

Що б не було — вперед!

Вже чути, як лають собаки. Одна до місяця виє, наче солдат сурмить.

Переїхала місток, скрутила в бічну вуличку, побачила відчинені ворота й увігналася туди.

В хаті вже спали. Застукала в двері, вийшов хазяй. Протирав заспані очі, ніби не вірив собі... Дівка серед ночі привезла щось.

— Приймете мене? — А ти хто така?

— Яз Гірок, від Векли, коли чували.

— Бував я в Гірках і Веклу твою знаю.

— Так і мене бачили, мабуть.

— Може, й бачив. Заходь.

— Спасибі вам. Але зі мною ще хтось є. Сама не знаю хто.

— Як же так? Привезла і не знаєш кого?

— Розкажу вам і правди не затаю, допоможіть знести, ради Бога. А коні спрячте, щоб не торчали на виду. Господар покрутив головою:

— Гм. Тут щось не теє. Щоби ти мене, небого, у біду не ввігнала. Тепер і так небезпечно на світі.

— Богом клянусь, що нічого злочинного не зробила.

— Векла хазяйка чесна, так і тобі повірю... Іване! — гукнув на сина. — А ходи-но ти тут! Вийшов парубок, здоровий, як дуб.

— Знесемо до комори того там, а тоді бери сани і їдь загумінками до омшаника. Коні поміж наші постав, а сани зарий у сніг та ще гноєм прикрий!

Одарка підступила до саней і підняла кожух. Під кожухом лежав її Сидір.

XVI

Село лежало осторонь від шляху. Не бачило ще ні москалів ні шведів, тільки неясні чутки доходили про війну. Говорили, що лютер з антихристом б'ється і що від того велика біда може прийти на народ християнський.

Але, може, Бог дасть, що тая буря мимо слобідки пройде, як бувало давнішими роками.

По хатах і загородах видно було, що милував їх Господь і хоронив від того зла, яке звичайно приносить з собою війна. Хати були здебільшого старі, загороди великі, сади теж чималі. Мабуть, народ у дереві і в бджолах кохався, бо пасік видно було кілька.

Хазяїн, до якого попалася Одарка, колись козакував, під Конотопи ходив, але це часи давнешні.

Минулося, забулося, а все ж таки осталась охота до пригод і цікавість до того, що діється у світі.

В добрі руки попалася Одарка. Старий Гліб Борисів заживав у своїй слободі великої поваги, як патріарх в роді. Всі односельчани родилися на його очах. Були йому, як діти, а він їм, як батько. Нічого в слободі не сталося без його поради і проти його волі. Щоб видали старого, донесли, доповіли, що він переховує когось у себе, об тім і бесіди не могло бути.

Захована від світа слобідка жила своїм стародавнім життям, не турбуючися багато про нові здобутки і про нові людські гріхи. Навіть суддів тут інших не знали, крім своїх власних. «Усіх нас грішних Бог колись розсудить», — мовляв старий Борисів і з тим Божим судом всі числилися більше, ніж з людськими суддями.

Від першого ранку була тут Одарка. ніби донька або невістка. Поралася коло печі, подавала страву й підмітала хату. Хазяїн здержував її у роботі, але вона хапалася до всього, бо хотіла віддячитися за приют і за гостину. Скоро вертало здоровля, і на блідих щічках стали злегка процвітати рожеві чічки. Сидора примістили в коморі, до якої входилося поза мисником біля печі. Треба було тільки присунути цей мисник до дверей, і ніхто й не догадався, що там є вхід.